
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Hans Morgenthau: Scientific Man versus Power Politics,
1946 σ. 245.

Ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ πίστις, πῶς μὲ τὴν ἐπιστὴμὴν μποροῦμε νὰ λύσουμε ὅλα τὰ προβλήματα καὶ ἰδιαίτερα ὅλα τὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, ἀντικατοπτρίζει μιὰ γενικὴ παρακμὴ τῆς πολιτικῆς σκέψεως. Ἡ ἐπιστὴμὴ μεθυσμένη ἀπὸ τὶς ἐκπληκτικὰς ἐπιτυχίας της στὴ λύση τῶν προβλημάτων τοῦ ὕλικου κόσμου ἐπίστευσε ὅτι μπορεῖ νὰ λύσῃ μὲ τὴν ἴδια ἐπιτυχία καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα. Γιὰ τοῦτο ἀναζητᾷ μέσα στὸν κοινωνικὸν κόσμον νόμους, οἱ ὅποιοι ὁδηγοῦν στὴν ἁρμονίαν, ὅπως συμβαίνει στὴ φύσιν. Πιστεύει ὅτι ἡ ἀνεύρεσις τῶν νόμων αὐτῶν θὰ θεραπεύσῃ τὶς κοινωνικὰς ἀσθένειαι. Ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει αὐτὴ τὴ φιλοσοφίαν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ προσπαθεῖ νὰ λύσῃ τὰ μεγάλα ἀνθρώπινα προβλήματα μὲ μηχανικὰς φόρμουλας. Ἡ προσπάθεια αὕτη ἀπέτυχεν μέχρι σήμερα γιατί ἀγνόησεν τὴν οὐσίαν τῶν προβλημάτων τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς στὴ κοινωνίαν. Σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὑπάρχει ἡ ἐπιθυμία τῆς δυνάμεως—καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ μόνον οὐσιαστικὴ πλευρὰ τῆς πολιτικῆς. Ἡ προσπάθεια νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ μέθοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γιὰ τὴν λύσιν τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων ἀπέτυχεν, γιατί οἱ πολιτικὲς συγκρούσεις δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλλείψεως ἐπιστημονικῆς γνώσεως ἢ παρεξηγήσεως καὶ δὲν μοιάζουν μὲ τὰ τεχνικὰ προβλήματα ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ λύσῃ μὲ λογικὰς φόρμουλας. Οἱ πολιτικὲς συγκρούσεις, οἱ ἐπιθυμίαι τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴ δύναμιν καὶ τὴ διανομή της, προκύπτουν ἀπὸ μιὰ ἀπίθαναν πολὺ πλοκὴν καὶ ἀσύλληπτην διαδικασίαν ἀλόγων δυνάμεων ποὺ κυριορχοῦν στὸν ἄνθρωπον. Παλαιότερα ἡ ἄλογος ἐπιθυμία γιὰ δύναμιν ἔπαιζε τὸ κύριον ρόλον. Σιγὰ - σιγὰ ὁ λόγος κέρδιζε ἔδαφος καὶ μὲ τὶς πολιτικὰς ἐπιστῆμεις, τὴν οἰκονομικὴν, τὴν κοινωνιολογίαν, τὴν ψυχολογίαν κλπ. ἐφαίνετο σίγουρη ἡ ἐπικράτησίς του. Ἔτσι ἡ δυτικὴ φιλοσοφία πρόβαλε μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρίαν τῆς κοινωνίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν ἡ πολιτικὴ ἔπρεπε νὰ ὑπερνικηθῇ τελικά. Αὐτὴν τὴν πορείαν σκέψεως ἀκολουθοῦσαν ὅλες οἱ ἀντίπαλαι πολιτικὲς παρατάξεις. Π. χ. οἱ συντηρητικοὶ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς ἀνατρέχουν στὸ ἱστορικὸ παρελθὸν καὶ ἀναμένουν ἀπὸ τὴν ἐπιστὴμὴν τῆς ἱστορίας τὴν ἀπάντησιν στὰ σύγχρονα προβλήματα· οἱ φιλελεύθεροι—προοδευτικοὶ βλέπουν τὴν ἱστορίαν σὰν μιὰν διαδικασίαν κατὰ τὴν ὁποίαν μέσα στὸ χρόνον καὶ χώρον πραγματώνεται ὁ λόγος. Γιὰ τὸν φιλελεύθερον ἐπιστὴμὴν εἶναι μιὰ προφητεία ποὺ τὴν ἐπικυρώνει ὁ λόγος. Γιὰ τὸν συντηρητικὸν ἐπιστὴμὴν εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τοῦ παρελθόντος ποὺ τὴν ἐπικυρώνει ἡ πείρα.

Ἐκτὸς τῶν συντηρητικῶν καὶ φιλελευθέρων καὶ ὁ Μαρξ εἶναι γνήσιον τέκνον τοῦ 19 αἰῶνος· κατεπολέμησεν τὸν οὐτοπιστικὸν σοσιαλισμὸν ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστῆμης καὶ προσπάθησεν νὰ χαράξῃ ἐπιστημονικὰ τὴ μελλοντικὴν πορείαν τῆς ἱστορίας, στὸ τελικὸν στάδιον τῆς ὁποίας θὰ ἐξαφανισθῇ ἡ πολιτικὴ καὶ θὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τεχνικὰς λειτουργίας. Ἡ μαρξιστικὴ ἐπιστὴμὴ σκοπὸν ἔχει

νά καταπολεμήση τὴν ἀλογικότητα τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ μὲ τὴν ἐκλογίκευση τῆς μεταρρυθμίσεως ἢ μὲ τὴν ἐπανάσταση. Ἡ λιμπεραλιστικὴ ἐπιστήμη καταπολεμαίει τὴν ἄγνοια τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ μὲ τὴν παιδεία καὶ στὴν προσπάθεια τῆς νά ἐπιτύχη κοινωνικὴ μεταρρύθμιση, συναντᾶται μὲ τὸν σοσιαλισμό.

Τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν φιλελευθέρων στὶς λογικὲς ἱκανότητες τοῦ ἀτόμου μετέφερε ὁ Marx ἀπὸ τὸ ἄτομο στὴ τάξη: Τὸ ἄτομο μπορεῖ νά σφάλλῃ στὰ συμφέροντά του, ἡ τάξη ὅμως ποτέ. Ἡ τάξη δρᾷ σύμφωνα μὲ τὴν λογικὴ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὰ συμφέροντά της. Γιά τὴν τάξη ὑπάρχει μιὰ ἀναγκασία ἀντιστοιχία λογικῆς καὶ δράσεως "Ὅ,τι δηλ. ἰσχύει γιὰ τὸ ἄτομο. Οἱ ρίγες ὅλων τῶν θεωριῶν τῆς σχεδιασμένης κοινωνίας ποὺ ἔχει σκοπὸ τῆς τὴν αὔξησιν τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας καὶ τῆς καλύστερης διακυβερνήσεως τῶν κοινῶν βρίσκονται στὴ πάρα πάνω ἐπιστημονικὴ θέση. Ὁ Karl Mannheim π.χ. ἐρευνῶντας τίς ἀρχες πάνω στὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νά θεμελιώσῃ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἀνθρώπου, κατέληξε σ' ἓνα μεθοδικὰ ἐπεξεργασμένο κοινωνικὸ σχέδιο.

Ἡ ἀντιμετώπιση ὅμως αὐτῆς τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων ὄχι μόνον ἀνάμιξε τὴν πολιτικὴ μὲ τὴν ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ ἐταύτισε τὴν ἐπιστήμην μὲ τὴν ἠθικὴν.

Στὴν πρὸ τοῦ ρασιοναλισμοῦ ἐποχὴ ἡ ἀνάμιξη ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἦταν μιὰ ἀπώτατη πιθανότητα—σκοπὸς τὸν ὁποῖο μπορούσε νά φθάσῃ κανεὶς γέ ἓνα ἀδιάκοπο ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀρετὴν, Γιά ἓνα σοφιστὴ π.χ. ὅπως εἶναι ὁ Θρασύμαχος δὲν ὑπῆρχε καμιὰ δυνατότητα ἀναμίξεως ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς, γιὰτὶ ἡ πολιτικὴ διέπεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς πολιτικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας ἡ ἀξιολόγησις ἦταν ἀπλῶς ἓνα ἰδεολογικὸ ὑποπροϊόν, Γιά ἓνα ρεαλιστὴ π.χ. ὅπως ὁ Μακιαβέλλι ἡ ἀνάμιξη ἦταν δυνατὴ τῆς πολιτικῆς μὲ τὴν ἠθικὴ ἀπλῶς καὶ μόνον σὰν μιὰ σύμπτωση—ἐὰν αὐτὸ ποὺ ὑπαγόρευαν οἱ κανόνες τῆς πολιτικῆς τέχνης συνέπιπτε νά εἶναι καὶ προσταγὴ τῶν κανόνων τῆς ἠθικῆς. Τὸν 19 αἰῶνα ὅμως ἡ σκέψις ταυτίζει τὴν πολιτικὴ μὲ τὴν ἠθικὴ τόσο πολὺ, ὥστε ἡ ἀσυνέπεια στὴ πολιτικὴ δηλ. ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ λογικὸ σχῆμα, δὲν εἶναι μόνον πολιτικὰ ἀλλὰ καὶ ἠθικὰ καταδικαστέα. Ἔτσι ἡ ἐπιστημονικὴ λύσις ἑνὸς πολιτικοῦ προβλήματος συνεπάγεται μιὰ θετικὴ ἠθικὴ ἀπόφασις. Ἡ ἐπιστημονικὰ ἄρα καὶ ἡ πολιτικὰ ὀρθὴ λύσις, κατ' ἀνάγκην εἶναι ἡ μοναδικὴ λύσις ποὺ ἐπιτάσσει ἡ ἠθικὴ. Ἡ εἰλικρίνεια—δηλ. ἡ ἀρμονία μεταξὺ ἐλατηρίων τῆς βουλήσεως καὶ πράξεως—καὶ ἡ συνέπεια δηλ. ἡ ἀρμονία μεταξὺ σκέψεως καὶ δράσεως—εἶναι οἱ ὕψιστες ἀξίες τῆς ἠθικῆς, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πολιτικῆς. Συνεπῶς ἡ πολιτικὴ σύγκρουσις κρίνεται ὄχι μόνον μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ διαμάχη ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἠθικὸν ἀνταγωνισμό—οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι εἶναι ἐπίσης καὶ ἐπιστημονικὰ καὶ ἠθικὰ ἀντίπαλοι.

Ὁ δογματικὸς ἐπιστημονισμὸς τῆς ἐποχῆς μας δημιούργησε διανοητικὴ σύγχυσις, ἠθικὴ τυφλότητα καὶ πολιτικὴ παρακμή. Παρεξήγησε τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς λογικῆς. Παραδέχεται ὅτι ὁ κόσμος κυβερνᾶται ἀπὸ νόμους ποὺ εἶναι προσιτοὶ στὸ ἀνθρώπινον μυαλὸ καὶ ἀγνοεῖ τὸν ἄπειρα περίπλοκο στὴν μοναδικότητά του χαρακτῆρα τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Εἴπαμε καὶ πρὸ πάντων ὅτι ἡ πολιτικὴ στὴν οὐσίαν τῆς εἶναι ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴ δύναμιν καὶ γιὰ τὴν ἐπίδρασιν στὴ διανομὴ τῆς δυνάμεως. Ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νά ρυθμίσῃ τὴν ἐπιθυμίαν αὐτῆς τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι ὁ ρασιοναλι-

σμός του τεχνικού, αλλά ή σοφία και ή ενόραση και ή ήθικη ρώμη του πολιτικού. Ο πολιτικός λοιπόν πρέπει να είναι κάτι πάρα πάνω από τον έπιστήμονα, για να λύση τα πολιτικά προβλήματα, δηλ. τα προβλήματα διανομής της δυνάμεως. Στην λύση αυτών των προβλημάτων κύριο ρόλον παίζει ή πολιτική απόφαση και όχι τα έπιστημονικά σχέδια. Οί ειδικοί, οί τεχνικοί οί όποιοι καταπιάνονται με την λύση πολιτικοκοινωνικών προβλημάτων πρέπει να προσέχουν ιδιαίτερα. Πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι τα κοινωνικά φαινόμενα διαφέρουν από τα φυσικά φαινόμενα ιδίως κατά το ότι δεν μπορούμε να έχουμε τη βεβαιότητα προβλέψεως. Αυτή ή έλλειψη βεβαιότητας προβλέψεως δεν μπορεί παρά να έχη σοβαρό αντίκτυπο στο πρόβλημα του κοινωνικού σχεδίου. Το σχέδιο είναι ένα διανοητικό σχήμα, το όποιο χαράσσει έκ των προτέρων μιὰ ώρισμένη πορεία αιτίων και αποτελεσμάτων. Η πραγματοποίηση των προβλεφθέντων αποτελεσμάτων εξαρτάται από τον έλεγχο που μπορεί ν' άσκήση πάνω στις αιτίες ή Κεντρική Αρχή του σχεδίου και από την ικανότητα του κοινωνικού της αίσθητηρίου να προβλέψη την ένδεχομένη παρέμβαση άλλων αιτίων, τα όποια μπορούν να διαταράξουν την χαραχθείσα κοινωνική αιτιότητα. Όσον περισσότερο λογικά άφηρημένη είναι ή διάρθρωση του κοινωνικού σχεδίου τόσο μεγαλύτερη θα είναι ή πιθανότητα να προοκρούση στα «τυχαία» της κοινωνικής ζωής. Ο «τυχαίος» και άκανόνιστος χαρακτήρ της κοινωνικής πραγματικότητας άφορᾷ φυσικά μιάν μόνον πλευρά της κοινωνικής ζωής. Η κοινωνική ζωή είναι βέβαια «τυχαία», αλλά και κάτι περισσότερο: Οί «συμπτώσεις» δεν αποτελούν χάος, αλλά ακολουθούν κάποια κανονικότητα και τάξη. Δεν ισχύει στην κοινωνική πραγματικότητα ή αναγκαιότητα των φυσικών νόμων, αλλά άσφαλώς ισχύουν αντικειμενικοί νόμοι. Από την άποψη αυτή είναι νοητή ή έπιστήμη της Ιστορίας. Συνεπώς κατά το μέτρο αυτό της λογικής των Ιστορικών νόμων άποκτᾷ νόημα και δικαιώνεται το κοινωνικό σχέδιο.

Το βιβλίο αυτό γενικά είναι γραμμένο με γλαφυρότητα και το διατρέχει μιὰ γερή διαλεκτική σκέψη. Η άξία του νομίζουμε ότι συνίσταται κυρίως εις την περιγραφή των προβλημάτων της συγχρόνου κοινωνίας χωρίς να προωθῇ έξ ίσου τη λύση τους. Έπίσης, παρ' όλη την ευρύτητα ή όποια χαρακτηρίζει το βιβλίο αυτό, παρατηρούμε ότι ή ούσία της πολιτικής δεν είναι μόνον ή έπιθυμία για δύναμη. Την ούσία της πολιτικής άποτελεῖ και ή συμφιλίωση και έναρμόνιση συμφερόντων και φιλοδοξιῶν ατόμων και ομάδων σε έθνική και διεθνῇ κλίμακα.

Ακόμα ο συγγραφεύς παραλείπει να αναλύση τις σχέσεις μεταξύ πολιτικής και ήθικης—σχέσεις τις όποιες ανέλυσε κατά μοναδικό τρόπο ο Max Weber στο δοκίμιο του *Politik als Beruf*. Από την άνάλυση της σχέσεως πολιτικής και ήθικης κατανοούμε το πόρισμα του συγγραφέως γιατί πρέπει να έμπιστευθοῦμε τη μοῖρα μας όχι στα χέρια του έπιστήμονος, αλλά στα χέρια του πολιτικού, που με σοφία, ενόραση και ήθικό θάρρος θα πασχίση να φθάση στο σκοπό του με τα λιγώτερο καταδικαστέα από ήθικη άποψη μέσα, άναμετρώντας την ισχύ των ανταγωνιζομένων δυνάμεων και συλλαμβάνοντας τη μέλλουσα διαμόρφωσή τους. Την ούσία της πολιτικής και τη μορφή του πολιτικού μᾶς δίνει πάλι ο Max Weber στο τέλος του πάρα πάνω δοκιμίου του με τον τρόπο που μόνον αυτός μπορούσε να δώση: Η πολιτική μοιάζει με άργο και δυνατό σκάψιμο σε σκληρό έδαφος—σκάψιμο που γίνεται με πάθος μαζί και περίσκεψη. Η Ιστορία μᾶς διδάσκει ότι δεν μπορούμε

νά πετύχουμε τὸ δυνατό, ἂν δὲν πασχίσουμε γιὰ τὸ ἀδύνατο. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ καταπιαστῇ μ' αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι ἡγέτης—καὶ ὄχι μόνον ἡγέτης ἀλλὰ καὶ ἥρωας. Καὶ ἐκεῖνοι ποὺ δὲν εἶναι ἡγέτες οὔτε ἥρωες, πρέπει νὰ ὀπλισθοῦν μὲ τέτοια ψυχικὴ στερεότητα ποὺ ν' ἀψηφοῦν ἀκόμη καὶ τὸ θρυμμάτισμα ὧλων τῶν ἐλπίδων τους. Ἐκεῖνος μόνον ποὺ εἶναι σίγουρος ὅτι δὲν θὰ ἀπογοητευθῇ ὅταν διαπιστώσῃ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πάρα πολὺ ἀνόητος καὶ τιποτένιος γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐκτιμήσῃ ὅτι τοῦ προσφέρει καὶ εἶναι παρασκευασμένος νὰ ἐπιμένῃ, μόνον αὐτὸς θὰ μποροῦσε νὰ κάνῃ γιὰ πολιτικός».

M. Γ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ

H. Hazlitt, *Economics in one lesson*, 1946.

Ὁ συγγραφεὺς, γνωστὸς ἀμερικανὸς δημοσιολόγος, δὲν σκοπεῖ νὰ δώσῃ ἓνα εἰσαγωγικὸν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην βιβλίον, ἀλλὰ, μὲ ἀφετηρίαν τὴν διδασκαλίαν τῶν κλασσικῶν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, νὰ ἀσκήσῃ κριτικὴν ἐναντίον τῶν αἰρετικῶν θέσεων τῶν συγχρόνων οἰκονομολόγων τῶν ἐμπνευσάντων τὴν πολιτικὴν τοῦ παρεμβατισμοῦ εἰς τὰς ἀγγλοσαξωνικὰς χώρας.

Τὸ βιβλίον αὐτό, τὸ ὁποῖον ἔτυχεν λίαν ἐπαινετικῶν λόγων τοῦ καθηγητοῦ Hayek, συναρχηγοῦ σήμερον μὲ τὸν Mises τῆς φιλελευθέρας ὀρθοδόξου σχολῆς, εἶναι πράγματι γραμμένο μὲ διαύγεια καὶ ἐνάργεια. Ἡ σκέψις τοῦ ὅμως εἶναι δημοσιογραφικὴ, «σταματᾷ ἐν τῇ μέσῃ».

Εἶναι γραμμένο μὲ ἐνάργεια γιὰτὶ ὁ συγγραφεὺς ξέρει καλὰ τὴν κεντρικὴν τοῦ θέσης καὶ τὴν δίδει σὲ διάφορες παραλλαγὰς θεμάτων καὶ διατυπώσεων. Ἡ θέσις αὕτῃ εἶναι: Τὸ Κράτος ὅτι παίρνει ἀπὸ τοὺς ἰδιώτας διὰ νὰ ἐκἀμὴ δημοσίας δαπάνας—ἐπενδύσεις πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς συνολικῆς ζητήσεως καὶ ἀπασχολήσεως τὸ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν ζήτησιν καὶ συνεπῶς κατ' οὐδὲν βελτιώνει τὸ μέγεθος τῆς παραγωγῆς. Ἡ παροχὴ ἐπιχορηγήσεων ἢ ἡ ὑποστήριξις τῶν τιμῶν ὠρισμένων εἰδῶν ὑπὸ τοῦ Κράτους δὲν ἔχει ἄλλο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸν περιορισμὸν τῆς παραγωγῆς ἢ τὴν κατανομήν τῶν παραγωγικῶν εἰδῶν κατὰ τρόπον μὴ ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τῶν καταναλωτῶν κλπ. Δηλαδή ἡ βασικὴ σκέψις τοῦ συγγραφέως εἶναι ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ τῶν μορφῶν αὐτῶν τῆς κρατικῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὴν οἰκονομίαν βλέπει μόνον τὴν μίαν πλευράν, τὸ βραχυχρόνιον ἀποτέλεσμα τῶν μέτρων ὑπὲρ ὠρισμένης τάξεως, καὶ παραβλέπει τὴν ἄλλην, τὰς μακροχρόνιους συνεπείας τῶν ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Ἄλλ' ὅλαι αὗται αἱ διαπιστώσεις τοῦ συγγραφέως δὲν ἀποτελοῦν εἰμὴ ἐπανάληψιν τῶν γνωστῶν ἐπιχειρημάτων τῆς ἀντιπαραεμβατικῆς ὀρθοδόξου οἰκονομικῆς σχολῆς. Ἔτσι τὸ βιβλίον αὐτὸ καταλήγει, νομίζομεν, νὰ μὴν παρουσιάζει ἄλλην ἀξίαν ἀπὸ τὴν καταλληλότητά του ὡς κείμενον ἀσκήσεως τοῦ ἀρχαρίου σπουδαστοῦ. Διότι ἀκριβῶς ἡ ὅλη ἀνάπτυξις τῆς ἐπιχειρηματολογίας του βασίζεται εἰς τὴν ἄγνοιαν ὠρισμένων παραγόντων, ποὺ ἡ κλασσικὴ θεωρία δὲν ἀντιμετώπιζεν καὶ ἡ σύγχρονη ἀπέδειξεν τὴν σπουδαιότητά των. Διὰ τὸν σπουδαστὴν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἐναργείας τῆς διατυπώσεώς του, τὸ βιβλίον τοῦ Hazlitt παρέχει μίαν καλὴν εὐκαιρίαν ἀναζητήσεως τοῦ σφάλματος τῆς σκέψεως τῶν κλασσικῶν. Ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀκολουθεῖ μία σαφὴ καὶ συνεπὴ σειρὰν συλ-

λογισμῶν, ἡ παράλειψις ὀρισμένης οὐσιώδους προϋποθέσεως καθιστᾷ ἄχρηστον ὅλον τὸ οἰκοδόμημα τῶν συλλογισμῶν (π. χ. ὅτι οἱ ἰδιῶται δυνατόν νὰ τείνουν νὰ μὴ δαπανήσουν ὁλόκληρον τὸ εἰσόδημα των εἴτε εἰς κατανάλωσιν εἴτε εἰς ἐπένδυσιν).

Γ. Χ.

Adolf Weber, *Übergangswirtschaft und Geldordnung*, 1947 (σελ. XXVI + 172).

Ὁ καθηγητὴς Adolf Weber ἐξέδωκε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος ἔτους τὸ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον βιβλίον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκθέτει τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζουν μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πολέμου αἱ διεξαγοῦσαι αὐτὸν χώραι καὶ ἰδιαιτέρως ἡ Γερμανία ἰδιαιτέρως καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ καθορίσῃ τὰς γενικὰς γραμμὰς αἱ ὁποῖαι δέον νὰ ἀκολουθηθοῦν κατὰ τὴν προσπάθειαν ἐπιλύσεώς των. Δεδομένου ὅτι τὰ ἐν λόγω προβλήματα ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον ὑφιστάμενα καὶ δὴ μὲ τὴν ὀξύτητα τὴν ὁποῖαν ἐνεφάνιζον ταῦτα κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Weber, ἐπὶ πλεόν δὲ τὸ ἀντικείμενον ἐρεῦνης τοῦ βιβλίου τούτου ἀφορᾷ, ὡς ἐλέγχθη ὅλας τὰς τέως ἐμπολέμους χώρας, δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος σύντομος ἀνασκόπησις τοῦ περιεχομένου του.

Τὰ κύρια καθήκοντα τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν τὴν λήξιν τοῦ πολέμου μεταβατικὴν περίοδον, τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ὑπελόγιζε αἰσιοδόξως ὁ Weber τῷ 1946 εἰς 5 ἔτη, ἔχουν κατ' αὐτὸν ὡς ἑξῆς :

Ἐπανακάταξις εἰς τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν τῶν στρατιωτῶν. Φροντίς διὰ τὴν παραγωγὴν εἰς ἐπαρκὲς μέτρον τῶν πλέον ἀπαραιτήτων κατανάλωτικῶν ἀγαθῶν, καὶ δὴ διατροφῆς, ἐνδύσεως καὶ κατοικίας καὶ ἱκανοποίησις ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ τῶν ἰδιαιτέρων ἀπαιτήσεων τῶν βομβοπλήκτων καθ' ὅσον ἀφορᾷ ἀφ' ἐνὸς κατοικήσιμον χώρον καὶ ἀφ' ἑτέρου ἑπιπλα, μαγειρικὰ σκεύη καὶ παρόμοια ἀγαθὰ. Προσαρμογὴ τοῦ συνολικοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῶν μεταφορῶν πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς εἰρηνικῆς οἰκονομίας. Ἀποσόβησις δι' ἀντιστοίχων νομισματικῶν μέτρων τοῦ πληθωρισμοῦ ἐπαπειλοῦντος τὴν οἰκονομίαν λόγω τῆς ὑφισταμένης δυσαναλογίας μεταξύ διαθεσίμων ἀγοραστικῶν μέσων καὶ προσφορᾶς ἀγαθῶν.

Ὁ καθορισμὸς τῶν κατευθύνσεων ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθηθοῦν ὑπὸ τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ἐν Γερμανίᾳ καὶ τῶν προσπαθειῶν ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθηθοῦν κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον πρὸς ἱκανοποιητικὴν ἐπίλυσιν τῶν ἀνωτέρω προβλημάτων ἀποτελεῖ τὸ κύριον περιεχόμενον τοῦ ἔργου τοῦ καθηγητοῦ Weber. Γενικῶς ὁ Weber τονίζει τὴν ἀνάγκην αὐξήσεως κατὰ τὸ δυνατόν τοῦ σχηματισμοῦ ἀποταμιευτικοῦ κεφαλαίου ἐν τῷ ἐσωτερικῷ διὰ συμπίεσεως—κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον—μέχρι τοῦ ὁρίου τοῦ φυσιολογικοῦ *Existenzminimum* τῆς ἀναλώσεως κατανάλωτικῶν ἀγαθῶν. Ἡ προσπάθεια προωθήσεως τοῦ σχηματισμοῦ κεφαλαίου θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποβοηθηθῇ καὶ διὰ φορολογικῶν μέσων, θὰ ἔδει δὲ νὰ συμπληρωθῇ διὰ μέτρων πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς κοινωνικοοικονομικῆς σκοπιμωτέρας χρησιμοποίησεως τοῦ ἐν τῇ Γερμανικῇ Οἰκονομίᾳ νεοσχηματιζομένου κεφαλαίου. Περαιτέρω τονίζεται ὑπὸ τοῦ Weber ἡ ἀναγκαιότης τῆς ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλειτέρας λήψεως βοήθειας

ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ δὴ : διὰ προωθήσεως τῶν γερμανικῶν ἐξαγωγῶν, προωθήσεως τῆς εἰσαγωγῆς τῶν διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνοικοδόμησιν ἀπαιτουμένων ἀγαθῶν καὶ συνάψεως ἐξωτερικῶν δανείων.

Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν καταστραφεισῶν πόλεων καὶ τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν μᾶλλον ἀπαραιτήτων ἀναγκῶν εἰς καταναλωτικὰ ἀγαθὰ εἶναι σημαντικὸν ὅπως κανανοηθῇ ὅτι τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ μόνον τεχνικὸν ἀλλὰ ταυτοχρόνως κοινωνικοοικονομικὸν πρόβλημα.

Ἡ ὀργάνωσις τῆς παραγωγῆς ἐπὶ τῷ τέλει ἐπιτεύξεως τῆς κατὰ τὸ δυνατόν ὑψηλοτέρας παραγωγικότητος τῶν παραγωγικῶν μέσων δέον νὰ ἐπιδιωχθῇ : α) δι' ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ καὶ ἐκτοπίσεως τῆς γραφειοκρατίας, β) δι' ἐλευθερίας τῆς καταναλώσεως καὶ γ) διὰ σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ ὑπὸ κρατικὸν ὅμως ἔλεγχον καὶ κατεύθυνσιν. Συναφῶς ὑποστηρίζεται ὑπὸ τοῦ Weber ἡ ἀνάγκη τῆς βαθμιαίας μεταβάσεως ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς διευθυνομένης οἰκονομίας (Befehlswirtschaft), εἰς τὴν ἐλευθέραν οἰκονομίαν.

Ἐπὶ τοῦ νομισματικοῦ πεδίου εἶναι ἀναγκαῖα ἐν πρώτοις ἡ ἀποκατάστασις ἰσορροπίας μεταξὺ προσφορᾶς ἀγαθῶν καὶ ζητήσεως τούτων δι' ἀπομακρύνσεως τῆς πλεοναζούσης ἀγοραστικῆς δυνάμεως καὶ ἡ δημιουργία ἐκ νέου μιᾶς σταθερᾶς βάσεως ἀπαραιτήτου διὰ τὰς ἐσωτερικὰς καὶ τὰς μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλαγὰς.

Ὁ ἔλεγχος συναλλάγματος δέον προσωρινῶς νὰ διατηρηθῇ, ἀλλὰ μόνον ὡς μέσον πρὸς τὸν σκοπὸν τελικῆς καταργήσεως τούτου. Πρὸς τὸν σκοπὸν διευκολύνσεως τῆς παροχῆς βοηθείας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κρίνεται ἀναγκαῖα ἡ φορολογικὴ εὐνότησις τῶν ἐπιχειρήσεων ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι εἶναι εἰς θέσιν δι' ἐκμεταλλεύσεως τῶν σχέσεων των νὰ λάβουν ἐξωτερικὰς πιστώσεις. Τέλος κρίνεται ἀναγκαῖα ἡ ἀποκατάστασις ἐνὸς κατ' ἀρχὴν ἐλευθέρου σχηματισμοῦ τιμῶν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ ἀξιῶν. Ἰδιαιτέρως τονίζεται ὑπὸ τοῦ Weber ἡ ἀνάγκη ταχυτέρας πραγματοποιήσεως τῆς νομισματικῆς ἐξυγιάνσεως, δοθέντως ὅτι ἡ ὑφισταμένη σήμερον ἐν Γερμανίᾳ συγκεκαλυμμένη Inflation εἶχε μέχρι τοῦδε λίαν ἐπιζημίους συνεπείας διὰ τὴν γερμανικὴν οἰκονομίαν.

A. T.

Loeb H.—Full production without war pp 284, 1946.

Ἡ ἀνά χεῖρας μελέτη ἐγράφη κατὰ τὸ 1944 καὶ ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ καταδείξῃ τὴν δυνατότητα καὶ τὴν σκοπιμότητα τῆς ἐπιτεύξεως πλήρους ἀπασχολήσεως ἐν εἰρήνῃ. Ὁ συγγραφεὺς οὐχὶ ἀδίκως ἀποδίδει τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χιτλερισμοῦ εἰς τὴν ἀμηχανίαν τῶν στερηθέντων τῆς ἀπασχολήσεώς των καὶ τῶν φοβουμένων νὰ καταστοῦν ἄνεργοι. Ἐπίσης ὀρθῶς εἶναι πολὺ ἀπαισιόδοξος διὰ τὰς δημοκρατίας, αἵτινες δὲν θὰ ἀντιδροῦν ἐναντίον τῆς ἀνεργίας καὶ τῆς μειωμένης παραγωγῆς συντελοῦσης εἰς ἐξασθένησιν τοῦ περὶ οὗ ἐκάστοτε πρόκειται κράτους ἔναντι τῶν ὀλοκληρωτικῶν κρατῶν, ὅπου ἐπιτυγχάνεται πλήρης ἀπασχόλησις.

Ἡ κεντρικὴ θέσις τοῦ συγγραφέως εἶναι ὅτι ἡ πλήρης ἀπασχόλησις ἐπιτυγχάνεται εὐχερέστερον ὅταν ἀπέχη πολὺ ὀλίγον ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς ἰσοσκελίσεως προσφορᾶς καὶ ζητήσεως ὑπὸ τὰς ἐκάστοτε δεδομένας συνθήκας. Ἐπὶ πλεον εἶναι ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως τοῦ μηχανισμοῦ τῶν τιμῶν ὡς

καθοδηγητοῦ τῆς παραγωγῆς, ἐκτός ἂν ὁδηγῇ εἰς ἐξαιρετικὰς καταχρήσεις ἐπὶ δημιουργίας τῶν τράστ φερ' εἰπεῖν καὶ ὑπὲρ τῆς αὐξήσεως τῆς κατωτάτης μισθολογικῆς βαθμίδος ὅχι διὰ νομοθετικῶν ἢ διοικητικῶν μέτρων ἀλλὰ διὰ τῆς ἐκ μέρους τοῦ κράτους προσφορᾶς τοῦ ἐπηυξημένου αὐτοῦ ποσοῦ εἰς πάντα στερούμενον ἐργασίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπιτυγχάνονται διάφορα πλεονεκτήματα, ἥτοι αὐξήσις τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως τῶν ἐργαζομένων, χρησιμοποίησις αὐτῆς διὰ καταναλωτικούς σκοπούς, μείωσις τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων καὶ κατωτέρων μισθολογικῶν βαθμίδων καὶ διατήρησις κατὰ τὰ ἄλλα τοῦ μηχανισμοῦ τῶν τιμῶν.

Ὁ συγγραφεὺς εἶναι εἰς σημαντικὸν βαθμὸν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Keynes καὶ ἀπὸ τὸν Chamberlin. Ὑποστηρίζει ὀρθῶς ὅτι εὐρισκόμεθα κατὰ κανόνα ὅχι ὑπὸ ἐλεύθερον ἀλλ' ὑπὸ μονοπωλιακὸν ἀνταγωνισμόν. Αὐτὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ σημαντικὴν διαφορὰν δυνατότητος παραγωγῆς καὶ παραγωγῆς πραγματοποιουμένης καὶ εἰς αὐτὴν τὴν διαφορὰν ἀποδίδει τὴν ἑλλιπῆ χρησιμοποίησιν τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς. Πρὸς καταπολέμησιν τῆς καὶ πρὸς ἐπίτευξιν πλήρους ἀπασχολήσεως τῶν ὑποδεικνύει τὴν μείωσιν τῶν τιμῶν, τὴν αὐξήσιν τῶν ἀπολαυῶν τῶν ἐργαζομένων καὶ τὴν αὐξήσιν τῆς διαθεσίμου ἀγοραστικῆς δυνάμεως διὰ τῆς δημιουργίας νέου χρήματος ἐνῶ ἀποκλείει τὴν μείωσιν τῆς παραγωγῆς εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς προσφορᾶς, διότι συνίσταται εἰς τὴν ἀπὸ σκοποῦ μὴ χρησιμοποίησιν τῶν δυνατοτήτων παραγωγῆς. Τὴν μείωσιν τῶν τιμῶν ἀποκλείει, διότι δὲν ἔχει ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα ἐπὶ τῆς ζητήσεως, ὅταν εἶναι γενικὴ διὰ τοὺς γνωστοὺς λόγους. Τὴν αὐξήσιν τῶν ἀπολαυῶν τῶν ἐργαζομένων θεωρεῖ προτιμότεραν ἂν καὶ τονίζει ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μειοῦται ἡ σημασία τοῦ μηχανισμοῦ τῶν τιμῶν. Ἀντιθέτως θεωρεῖ ἐξαιρετικὰ ἀποδοτικὴν τὴν αὐξήσιν τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως, ἥτις τίθεται εἰς τὴν διάθεσιν τῶν εἰς ἓν κράτος διαβιούντων ὑποκειμένων τοῦ οἰκονομικοῦ βίου, ἐφ' ὅσον ὅμως ληφθῇ πρόνοια νὰ μὴ διατεθῇ ἀποκλειστικῶς δι' ἐπενδύσεις καὶ δι' ἐξαγωγὰς (ἄνευ ἀντιστοίχων εἰσαγωγῶν) διότι τότε ναὶ μὲν ἐπιτυγχάνεται ἡ αὐξήσις τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ πλήρης ἀπασχόλησις τῶν συντελεστῶν αὐτῆς ἀλλ' ὅχι ἡ ἐξύψωσις τοῦ βιωτικοῦ ἐπιπέδου, ἥτις εἶναι ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπός.

Ὁ συγγραφεὺς διὰ μακρῶν τονίζει ὅτι ὁ μονοπωλιακὸς ἀνταγωνισμὸς εἶναι ὁ μόνος δυνατὸς εἰς μίαν οἰκονομίαν βασιζομένην ἐπὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων καὶ χαρακτηριζομένην διὰ τῆς εἰς σημαντικὸν βαθμὸν ἐκμεταλλεύσεως τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως. Ἀντιθέτως ὁ ἐλεύθερος ἀνταγωνισμὸς ἐμφανίζεται μόνον εἰς ἄλλας περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι συνήθεις εἰς τὴν ἐποχὴν μας.

Ἡ χρησιμοποίησις τῆς προσθέτως δημιουργουμένης ἀγοραστικῆς δυνάμεως πρέπει κατὰ τὸν συγγραφέα νὰ γίνεται εἰς δημόσια ἔργα τῶν ὁποίων τονίζει τὰς διαφορὰς ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἰδιωτικὰς ἐπενδύσεις καὶ καταναλωτικῶς. Θίγει τὰ προβλήματα, ἅτινα δημιουργεῖ ἡ οὕτω προκαλουμένη αὐξήσις τῶν ἐπιχειρηματικῶν κερδῶν καὶ ὑποδεικνύει πρὸς περιστολὴν τῆς φορολογικὰ μέτρα καὶ τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν αὐξήσιν τῶν κατωτάτων ἀπολαυῶν τῶν ἐργαζομένων, τονίζει δὲ ὅτι ἡ παραγωγή καὶ ἡ κατανάλωσις πρέπει νὰ διατηρηθοῦν ἢ νὰ αὐξηθοῦν, ὅτι ὑπερβολικαὶ ἐπενδύσεις πρέπει νὰ ἀποφεύγωνται ἐξ οὗ καὶ ἡ εὐμένεια διὰ τὰ μὴ συντελοῦντα εἰς αὐξήσιν τῆς παραγωγικῆς ἱκανότητος δημόσια ἔργα καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγεται ἡ ὑπερβολικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν εἰσοδημάτων, ἐφ' ὅσον τμῆμα τῶν μεγάλων εἰ-

σοδημάτων, ως γνωστόν, άλλοτε καταναλίσκεται, άλλοτε επενδύεται, και άλλοτε αποθησαυρίζεται συντελοῦν οὕτως εἰς τὴν ἔντασιν τῶν διακυμάνσεων τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος.

Ἡ μελέτη εἶναι καλογραμμένη, δὲν κάμνει κατάχρησιν σχημάτων και τύπων, χωρὶς βεβαίως νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐξαιρετικὰ πρωτότυπος.

Δ. Ι. ΔΕΛΙΒΑΝΗΣ

BIBΛIOKΡΙΣΙΑΙ

Fritz Sternberg, The coming crisis. New York 1946.

Ἄν γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία τὸ κύριον μεταπολεμικὸ πρόβλημα στάθηκε ἡ ἀνασυγκρότησις τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ καὶ ἡ αὔξησις τῆς παραγωγῆς γιὰ τὰς Ἑνωμένους Πολιτείας τὸ φάσμα μιᾶς ἐνδεχόμενης κρίσεως ὑπερπαραγωγῆς σκόρπισε σοβαρὰς ἀνησυχίας ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια ποὺ ἐπακολουθοῦν τῇ λήξει τοῦ πολέμου. Ὑπῆρξε μάλιστα μιὰ ἐποχὴ—πρὶν ἀκόμη ἡ διάθεσις τῶν ἀμερικανῶν γιὰ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Εὐρώπης ἀποκρυσταλλωθῇ στὸ σχέδιον Μάρσαλλ—ὅπου τὸ ἐνδεχόμενον τῆς κρίσεως πολὺ ἔντονα ἀπασχόλησε τοὺς κύκλους τῶν εἰδικῶν καὶ πολλὰ εἰπώθησαν σὰν προγνώστικα αἰσιόδοξα ἢ ἀπαισιόδοξα.

Τὸ βιβλίον τοῦ Sternberg γραμμένον αὐτῇ ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ—1946—δίνει μιὰν ἀπάντησιν σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Θὰ ξεσπάσῃ γρήγορα ἡ ἀργὰ μιὰ νέα κρίσις;

Ἡ ἀπάντησις εἶται ὅτι ἡ κρίσις αὐτὴ εἶναι ἀναπόφευκτη. Ὁ Sternberg ξεκινῶντας ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ αἰτιολογία τοῦ φαινομένου θεμελιώνει τὴν πρόβλεψιν σε μιὰ πλήρη ἀνάλυσιν τῆς μεταπολεμικῆς ἐξέλιξης τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας.

Ἡ βασικὴ σκέψις εἶναι ὅτι ὁ καπιταλισμὸς ξεπερνάει τόσο πρὸς δύσκολα τὰς κρίσεις, ὅσο πρὸς στενώτερον γίνεται ὁ ἐξωκαπιταλιστικὸς περίγυρος, ποὺ μόνος αὐτὸς μπορεῖ νὰ προσφέρῃ διέξογον στὴν ὑπερπαραγωγή. Συγκρίνοντας τὴν περίοδον τῆς καπιταλιστικῆς ἐξάπλωσις ποὺ τελειώνει μὲ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὴν μεσοπολεμικὴν φάσιν τοῦ καπιταλισμοῦ ποὺ περικλείει τὴν κρίσιν τοῦ 1929 δίνει τὴν ἐξήγησιν τῆς μεγάλης ἐντάσεως αὐτῆς τῆς τελευταίας:

Ἐνῶ στίς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ ποσοστὸ πληθυσμοῦ ποὺ παράγει κάτω ἀπὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς εἶναι μόνον 10% τοῦ παγκοσμίου πληθυσμοῦ, στὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου γίνεται 50%. Τὰ ἐξωκαπιταλιστικὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα εὑρίσκε διέξοδον ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή καὶ χάριν στὰ ὁποῖα ὁ καπιταλισμὸς ξεπερνοῦσε τὰς κρίσεις ὄντας σὲ θέσιν νὰ αὐξάνῃ ταυτόχρονα καὶ τὸν ὄγκον τῆς ἀπασχόλησις καὶ τοὺς μισθοὺς, περιορίζονται σημαντικὰ: ἐκβιομηχάνισις τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ τῆς Ἰαπωνίας σοβιετοποίηση τῆς Ρωσίας ποὺ ἀποτελοῦσε ἓνα τεράστιον πεδίου διεξόδου γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν καπιταλισμόν.

Ἐξ ἄλλου τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ καπιταλιστικὸς κόσμος πῆρε τόση ἔκτασιν κάνει ἀναγκαίαν τὴν ὑπαρξιν πεδίων καπιταλιστικῆς ἐξάπλωσις ἀσύγκριτα μεγαλύτερον ἀπὸ κεῖνα ποὺ ἀπαιτοῦνταν στὴν ἀρχὴ τῆς ἀναπτύξεώς του. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ μεγάλη ἐντάσις τῆς κρίσεως τοῦ 1929.

Ἀπὸ τὴν ἴδιαν σκοπιά βλέποντας ὁ Sternberg τὴν κατάστασιν μετὰ τὸ

δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο τὴν θεωρεῖ ἀκόμη περισσότερο κρίσιμη. Δίνοντας μιὰ διεξοδική ἀνάλυση τῆς μεταπολεμικῆς ἐξέλιξης τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας καταλήγει στὴ διαπίστωση ὅτι ὅλοι οἱ παράγοντες ποὺ τροφοδοτοῦν τὴν κρίση εἶναι σὲ λειτουργία: Ἡ τεράστια αὐξησης τῆς παραγωγικῆς ἱκανότητος στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ποὺ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου περιέχει ἤδη τὸν κίνδυνο τῆς ὑπερπαραγωγῆς. Ποὺ θὰ βρεθῇ διέξοδος; Τὸ ποσοστὸ τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν ἀποτελεῖ μικρὸ ποσοστὸ τῆς συνολικῆς παραγωγῆς τους (τὸ πᾶν 10%). Ἡ αὐξησης τῆς κατανάλωσης ἀμερικανικῶν προϊόντων ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμος—ὁ Sternberg κάνει μερικοὺς πρόχειρους ὑπολογισμοὺς—κι' ἂν ἀκόμη πάρει τεράστιες διαστάσεις, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο, γιὰ τὸν ὄγκο τῆς ἀμερικανικῆς παραγωγῆς θὰ ἀποτελεῖ τελείως ἀσήμαντο παράγοντα: ἔτσι νέες ἀγορὲς ἀποκλείονται. Παράλληλα τὸ ἴδιο φαινόμενο ὑπερπαραγωγῆς ἐμφανίζεται καὶ στὴ γεωργία: κι' ἐκεῖ ἡ αὐξηση ἀπὸ τὸν πόλεμο κι' ὕστερα στάθηκε σημαντικὴ καὶ ἡ γεωργικὴ κρίση φαίνεται ἐξ ἴσου πιθανή. Τέλος ἡ καπιταλιστικὴ συγκέντρωση καὶ ἡ ἐπέκταση τῶν μονοπωλίων, παράγων ποὺ θεωρεῖται σὰν ἐνισχυτικὸς τῶν κρίσεων, ἐπροχώρησε σημαντικὰ τὰ τελευταῖα χρόνια.

Ἡ κρατικὴ ἐπέμβαση θὰ μποροῦσε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κρίση; ρωτᾷ ὁ Sternberg. Ἐξετάζοντας τὶς δεδομένες πολιτικὲς συνθήκες στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες—τὴν καπιταλιστικὴ χώρα ποὺ παίζει τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο—μιὰ τέτοια ἐπέμβαση ποὺ θὰ ἔσωζε ἀπὸ τὴν κρίση, τὴ θεωρεῖ ἀδύνατη.

Ἔτσι φτάνει ὁ Sternberg στὸ τελικὸ πρόβλημα: Ποιὲς θὰ εἶναι ἡ συνέπειες τῆς νέας κρίσης; Δίνοντας μιὰ ἀνάλυση τῆς παγκόσμιας πολιτικῆς κατάστασης μέσα στὴν ὁποία θὰ συμπέσῃ ἡ κρίση, διαπιστώνοντας τὸ πολιτικὸ βάρος καὶ τὶς δυνατότητες ἐπιρροῆς τῆς καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς μεγάλες δυνάμεις—κυρίως ΕΣΣΔ καὶ Ἀμερικῆς—διαγράφει τὶς δυὸ ἐνδεχόμενες συνέπειες: ἢ θὰ ἐπικρατήσῃ στὶς Ἑν. Πολιτεῖες ἡ ἀντιδραστικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐκφράζει τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων μονοπωλίων καὶ ἡ κρίση θὰ σημάνῃ νέο πόλεμο ἢ μέσα ἀπὸ τὴν κρίση θὰ ξεπηδήσῃ καὶ θὰ ἐπικρατήσῃ μιὰ ἀριστερὴ προοδευτικὴ πολιτικὴ ποὺ θὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἀφετηρίαν προοδευτικῆς ἐξέλιξης στὶς Ἑν. Πολιτεῖες καὶ σὲ ὅλο τὸν κόσμο.

Τὸ βιβλίον τοῦ Sternberg περιέχει πλούσιο ὕλικον ποὺ τακτοποιημένο συστηματικὰ ἀπὸ τὸν συγγραφέα δίνει μιὰ ἀνάγλυφη εἰκόνα τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς μεταπολεμικῆς κατάστασης. Ἀκόμη ἡ ὅλη ἀνάλυση δείχνει τὸ βασικὸ πρόβλημα ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ σήμερον ὁ ἀμερικανικὸς καπιταλισμός. Ὁ γενικὸς ὁμῶς τόνος τοῦ βιβλίου εἶναι περισσότερο δημοσιογραφικὸς παρά αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸς, πρᾶγμα ποὺ ἐκπλήττει κάπως ὅσους γνωρίζουν τὸν συγγραφέα ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἔργα του (π.χ. *Der Fascismus an der Macht*, *Der Imperialismus*, *Der Niedergang des deutschen Kapitalismus*).

P.X.

H. Gerth and C. Mills: *From Max Weber: Essays in Sociology* σελ. 490—XI London, 1948.

*Απὸ τὸ ἀληθινὰ γιγάντιον ἔργον τοῦ Max Weber οἱ Gerth καὶ Mills με-

τάφρασαν μίαν επιλογή πού ἄσφαλως εἶναι ἱκανὴ νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ εἰκόνα μὲ τὰ ἄδρᾶ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου του. Νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ μιλήσῃ κανένας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Max Weber δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκόλο πρᾶγμα. Δὲν ὑπάρχει τομεὺς στὸ ἐκτεταμένο πεδίο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ ὅρου, πού νὰ μὴν τὸν ἐφώτισε ἡ καταπληκτικὴ διάνοια τοῦ Max Weber. *Εἰσι οἱ δυσκολίες γιὰ τὴ γνωριμία του εἶναι παρὰ πολλές καὶ ἴσως κάποτε ἀνυπέρβλητες. Προβλήματα λογικά, μεθοδολογίας, νομικά, οἰκονομικά, ἱστορικά, ἡ πολιτικὴ, ὁ σοσιαλισμός, ὁ κοινοβουλευτισμός, ἡ γραφειοκρατία, ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία τῶν θρησκειῶν, ἡ ρωσσικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἱστορία τῆς μουσικῆς, ὁ προτεστантиσμός, ὁ μαρξισμός—σχεδὸν τίποτε δὲν ἄφησε ἡ ρώμαλέα διάνοιά του χωρὶς τὰ τὸ θέσῃ κάτω ἀπὸ τὸν ἀμείλικτο κυριολεκτικὰ ἔλεγχό της. Εἶναι πραγματικὰ ἀπίστευτὴ ἡ πολυμέρεια καὶ τὸ βάθος τῶν γνώσεων πού βρίσκουμε μέσα στὸ ἔργο του. *Ἡ πιὸ πάνω μετάφραση μᾶς δίνει μιὰ πολύτιμη εὐκαιρία ἐπικοινωνίας καὶ ἐπαφῆς μὲ τὸ ἐκλεκτὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὑψηλὸ ἦθος ἑνὸς ἀνθρώπου πού ἔζησε σὲ ἐποχὴ πού συνέχειά της εἶναι ἡ δική μας, καὶ εἶχε τίς ἴδιες ἀγωνίες—ἀν καὶ ὄχι βέβαια στὴν ἴδια ἔκταση καὶ ὀξύτητα μὲ τίς δικές μας. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτῃ καὶ μόνο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Max Weber μπορεῖ νὰ ἀποβῇ ἰδιαίτερα χρήσιμη. Καὶ τότε, ὅπως καὶ τώρα, οἱ ἄνθρωποι εἶχαν κάμει τὴ πικρὴ γγνωριμία ἑνὸς παγκόσμιου πολέμου καὶ ἔβλεπαν τὴ ζωὴ τους ρημαγμένη, διαλυμένη. Φαίνονταν σὰν νὰ κόπηκε τὸ νῆμα τῆς συνέχειας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ φυσικὸ ἦταν οἱ ἄνθρωποι μέσα στὸ παγερὸ σκοτάδι τοῦ χάους νὰ ἔχουν σφοδρὴ ἐπιθυμία νὰ ἐπανασυνδέσουν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας. Ζητοῦσαν μιὰ ἀπάντηση πού θὰ ἀποτελεῖ τὴ συνθετικὴ λύση, τὸν ὁδηγὸ κανόνα γιὰ τὴ ζωὴ. *Ὅλες οἱ ἀξίες καὶ οἱ ἀρχές ἦταν, ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης. Μιὰ μεγάλη ἐπανάσταση εἶχε ἀρχίσῃ στὴν ἀνατολή. Βιβλία σὰν τοῦ Spengler «Ἡ παρακμὴ τῆς Δύσης» διαβάζονταν. *Ὁ Stéfan George, ὁ Steiner, ὁ Freud ἔδιναν τίς ἀπαντήσεις τους. *Ὁ Max Weber κατάλαβε τὸ αἶτημα τῆς ἐποχῆς. Σὲ δυὸ διαλέξεις του, πού πρέπει νὰ διαβασθοῦν μαζί, ἔδωσε τὸ καταστάλαγμα τῶν γνώσεων καὶ τῆς πείρας του. Οἱ διαλέξεις αὐτές περιλαμβάνονται στὸ πρῶτο μέρος τῆς μετάφρασης τῶν Gerth καὶ Mills καὶ τῆς μιᾶς θέμα εἶναι: *Ἡ πολιτικὴ ὡς ἐπάγγελμα καὶ τῆς ἄλλης: *Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα. Μέσα ἀπὸ τὴ ζούγκλα τῶν πνευματικῶν, πολιτικῶν, καὶ ἠθικῶν δυσκολιῶν τῆς ἐποχῆς ὁ Max Weber προσπαθεῖ νὰ χαράξῃ ἓνα δρόμο. Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου περιλαμβάνονται κυρίως ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ βασικὸ του ἔργο: *Wirtschaft und Gesellschaft* καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Στὸ τρίτο μέρος περιλαμβάνονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Στὸ τέταρτο μέρος περιλαμβάνονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *Gesammelte politische Schriften* καὶ ἀπὸ τὰ *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Μέσα ἀπ' ὅλα αὐτὰ βλέπουμε τὸν Max Weber σὰν κοινωνιολόγο, ἱστορικὸ τοῦ δικαίου, οἰκονομολόγο, φιλόσοφο καὶ πρὸ παντὸς σὰν πολιτικὸ μὲ τὴ πιὸ ὑψηλὴ ἔννοια πού ἔχει ὁ ὅρος αὐτός. Γιατὶ ὁ Max Weber πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἦταν πολιτικὸς καὶ ὄχι ἓνας ἀπλὸς τυπικὸς γερμανὸς καθηγητής. *Ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει ὁ στενὸς χώρος τοῦ σημειώματος αὐτοῦ θὰ προσπαθήσουμε νὰ σκιαγραφήσουμε τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ἔργου τοῦ Max Weber.

Τὴν οὐσιαστικώτερη πλευρὰ τοῦ ἔργου τοῦ Max Weber ἀποτελεῖ ἡ κρι-

τική του μαρξισμού. Ο Max Weber έρευνᾷ τὰ κοινωνιολογικά, οικονομικά, νομικά καὶ θρησκευτικά προβλήματα ἀπὸ δύο πλευρές. Ἀπὸ τὴ μιὰ προσπαθεῖ μὲ ἐπιστημονικὰ κριτήρια νὰ ἀποδείξη ὅτι τὰ κοινωνικά φαινόμενα ἔχουν σχέση μὲ τὸ οικονομικὸ προτσές, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τονίζει ὅτι τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἔχουν ὡς ἓνα σημεῖο δική τους δυναμική, εἶναι αὐτόνομα, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ οικονομικὲς ἐπιδράσεις. Ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης ὑποστηρίζει τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ αὐτὸς κατὰ τοῦ ἔργου τοῦ Karl Marx. Ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ εἶναι νὰ τονίσῃ τὸν ἀτομικὸ καὶ αὐθόρμητο χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ μᾶλλον παρὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐπικράτηση τῶν πνευματικῶν δυνάμεων πάνω στὶς ὕλικές δυνάμεις. Ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ καπιταλισμὸς εἶναι μᾶλλον προϊόν ἀτομικῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν παρὰ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀναπόδραστης ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας. Σὲ ἐποχές ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἀμφισβητοῦν καὶ συζητοῦν τὰ πάντα γίνεται φανερὴ ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας. Τότε ἀποφασίζουν οἱ ἄνθρωποι ποῖο δρόμο θὰ πάρουν. Αὐτὸ εἶναι τὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας. Ὁ M. Weber ἐπεξεργάσθηκε τὰ μαγικά, τυπικά, ἠθικά καὶ θρησκευτικά στοιχεῖα ποὺ ἐμπόδιζαν τὴν ἀνοδο τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ σὲ διάφορους πολιτισμούς, ἂν καὶ οἱ οικονομικοὶ ὅροι ἦταν εὐνοϊκοὶ γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῶν μορφῶν αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἡ αὐτονομία τῆς θρησκευτικῆς σφαίρας ἀποδείχθηκε ἰσχυρότερη ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ὁρους μέσα στοὺς ὁποίους βρισκόταν.

Τρεῖς εἶναι οἱ θεμελιακές ἔννοιες τοῦ κοινωνιολογικοῦ συστήματος τοῦ Max Weber: Ἡ παράδοση, ἡ κοινωνικὴ νομιμότητα, καὶ τὸ «χάρισμα». Οἱ δυνάμεις ἐκεῖνες ποὺ συντελοῦν γιὰ τὴ συνέχεια, διάρκεια καὶ σταθερότητα τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἀνήκουν στὴ κοινωνικὴ ρουτίνα καὶ παράδοση. Τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο στὴν ἱστορία εἶναι τὸ «χάρισμα». Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «χαρίσματος» ὁ Max Weber ὑποδηλώνει τὴ πίστη μιᾶς ομάδας ὅτι ἓνα ἄτομο ἔχει σωτήριες ιδιότητες στὴ θρησκευτικὴ, πολιτικὴ ἢ κοινωνικὴ περιοχὴ. Τὸν κοινωνιολόγο δὲν τὸν ἐνδιαφέρει ἐὰν αὐτὴ ἡ πίστη εἶναι σωστὴ ἢ ὅχι. Τὸ «χάρισμα» εἶναι ἡ μιὰ ἐπαναστατικὴ δύναμη μέσα στὴν ἱστορία. Εἶναι δύναμη δημιουργικὴ ἀλλὰ καὶ καταστροφικὴ. Καταστρέφει θεσμοὺς ποὺ ἔχασαν κάθε νόημα καὶ προβάλλει θεσμοὺς ποὺ τοὺς ὑπαγορεύει τὸ κοινωνικὸ προτσές. Κατὰ τὸν M. Weber ἡ ἄλλη ἐπαναστατικὴ δύναμη στὴν ἱστορία εἶναι ὁ ρασιοναλισμὸς, ὁ λόγος. Ρασιοναλισμὸς σημαίνει τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα ποὺ κατεύθυνσὴ του ἔχει νὰ ἐπιβάλλῃ τὴ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὸ κόσμο. Γιὰ τὸν Max Weber ἡ πραγματικὴ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας συνίσταται στὸ дуϊσμὸ τοῦ ρασιοναλισμοῦ καὶ ἱρρασιοναλισμοῦ. Αὐτὴ τὴ θέση ἀντιτάσσει ὁ Max Weber στὸν Karl Marx. Ὑπάρχει μιὰ ἀμετάκλητη πρόοδος τοῦ λόγου σ' ὅλες τὶς σφαῖρες τῆς ζωῆς. Οἱ ἀντίρροπες δυνάμεις ἐμφανίζονται σὲ χαρισματούς ἡγέτες καὶ μποροῦν νὰ μεταβάλουν τὴν πορεία τῆς ἱστορίας.

Ὁ Max Weber θεωροῦσε τὸν μαρξισμό σὰν μιὰ ἀβάσιμη μονιστικὴ θεωρία. Δὲν ἀπέκρουε τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό σὰν ὁλότελα σφαλερό. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπέκρουε ἦταν ἡ ἀξίωσή του νὰ ἐξηγήσῃ τὸν κόσμο μὲ μιὰ μονὴ γενικὴ αἰτιώδη σειρά. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ πῇ κανένας ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Max Weber ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τοῦ ἔργου τοῦ Karl Marx. Στὸν οικονομικὸ ὕλισμό τοῦ Marx ὁ Weber προσθέτει τὸ πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ ὕλισμό. Ὁ Marx τονίζει μόνον ὅτι ὁ ἐργάτης «χωρίζεται» ἀπὸ τὰ μέσα τῆς πα-

παγωγής και ο Weber προσθέτει ότι και ο στρατιώτης «χωρίζεται» από τα μέσα της βίας, όπως και ο επιστήμων «χωρίζεται» από τα μέσα της έρευνας και ο κρατικός υπάλληλος από τα μέσα της διοίκησης. Το έργο έτσι του Marx τοποθετείται σ' ένα γενικότερο πλαίσιο και τα συμπεράσματά του δεν στηρίζονται μόνον σε μια δραματική «είδικη περίπτωση».

Ο Marx δεν επιμένει στη διάκριση μεταξύ πολιτικής και οικονομικής δύναμης, ενώ ο Weber σαν φιλελεύθερος, προβαίνει σε αυστηρό χωρισμό αυτών των σφαιρών. Ο Weber στην κριτική του για το μαρξισμό προβαίνει ακόμη σε διακρίσεις μεταξύ του αυστηρά «οικονομικού», του «οικονομικά προσδιοριζομένου» και του «οικονομικά σημαντικού». Ο Weber συνδέει κατά ποικίλους τρόπους τους θρησκευτικούς, στρατιωτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς με το οικονομικό καθεστώς. Για τον Marx ή σύγχρονη οικονομία είναι κατά βάση άλογη. Η αλογικότητά της πηγάζει από την αντίδραση ανάμεσα στη λογική της τεχνολογικής προόδου, των δυνάμεων της παραγωγής και στα δεσμά της ατομικής ιδιοκτησίας, του κέρδους και του άχαλίνωτου ανταγωνισμού της αγοράς. Χαρακτηριστικό του καπιταλισμού είναι ή «άναρχία της παραγωγής». Για τον Weber όμως ο σύγχρονος καπιταλισμός δεν είναι «άλογος». Οι θεσμοί του είναι πρότυπα «λογικότητας». Ο Weber δεν ενδιαφέρεται διά την έρευνα των προβλημάτων της δυναμικής του καπιταλισμού. Το πρόβλημα του οικονομικού κύκλου και των κρίσεων του καπιταλισμού δεν υπάρχει στην ανάλυση του Weber, σ' αντίθεση με την ανάλυση του Marx, ή όποια συγκεντρώνεται σ' αυτά και καταλήγει στο χαρακτηρισμό του καπιταλισμού ως «άναρχίας της παραγωγής». Η παράλειψη αυτή του Weber οφείλεται στην αντίληψή του για τη λογικότητα της σύγχρονης κοινωνίας.

Η «διαδικασία της έκλογίκευσης» αποτελεί την κεντρική έννοια στην έρευνα και στη φιλοσοφία της Ιστορίας του Max Weber. Η έκλογίκευση άφ' ενός ώδήγησε αναποφεύκτως στη διάλυση των μαγικών στοιχείων στον κόσμο και στην υποδούλωση του ανθρώπου στην τετρατώδη οργάνωση της βιομηχανίας και της κυβέρνησης. Αφ' ετέρου έδωσε τη δυνατότητα στους ανθρώπους να δρουν έχοντας επίγνωση των ευθυνών που συνεπάγονται οι πράξεις τους. Έδώ μπορούμε να βρούμε το λόγο της διάκρισης που κάνει ο M. Weber μεταξύ μιās ήθικης που καταλογίζει ευθύνη για τις συνέπειες που μπορούσαν να προβλεφθούν (Verantwortungsethik) και μιās ήθικης απολύτων σκοπών (Gesinnungsethik) σύμφωνα με την όποια οι πράξεις των ανθρώπων οδηγό τους έχουν τη πίστη σ' ένα οποιοδήποτε σκοπό—αδιάφορο ποιές συνέπειες μπορούν να προκύψουν από τις πράξεις αυτές.

Ο Max Weber χρησιμοποιεί τον «ίδιατό τύπο» της έκλογίκευσης όχι ακριβώς σαν ένα κανόνα που προσδιορίζει την απόκλιση των ιστορικών γεγονότων, αλλά μάλλον σαν ένα περίεργο μίγμα ήθικων αρχών και πολιτιστικής απαισιοδοξίας. Στη μαρξιστική έννοια της πάλης των τάξεων αντιτάσσει την έννοια της «έλλοιγης» γραφειοκρατίας. Δεν δέχεται ότι οι τάξεις αποτελούν το μοναδικό κεντρικό δυναμικό στοιχείο. Ακόμη δεν αρνείται τη δυνατότητα της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής υπό ώρισμένες συνθήκες.

Στην επικράτηση του ρασιοναλισμού ο M. Weber διείδε ένα σοβαρό κίνδυνο της ελευθερίας. Ο Marx κατέδειξε ότι ή επικράτηση του ρασιοναλισμού συμβολίζει την ανθρώπινη σκλαβιά και τον ανθρώπινο έξευτελισμό αλλά και υπόσχεται ένα μέλλον που οι άνθρωποι θα χρησιμοποιήσουν τη λογική

τους για να αναδιοργανώσουν την κοινωνία σύμφωνα μ' ένα «σχέδιο», ο M. Weber όμως βλέπει το μέλλον της κοινωνίας όχι σημαντικά διαφορετικό από το παρόν. Στις επιθέσεις που έκαμε έναντίον της άκρας άριστερας το 1918 έτόνιζε ότι δεν πρέπει να ξεγελιόμαστε και να πιστεύουμε ότι η ύλιστική έρμηνεία της Ιστορίας μοιάζει με άμάξι που μπορούμε να το σταματούμε όποτε μάς άρέσει. 'Ο μαρξισμός δεν είναι άμάξι μέσα στο όποιο μπορούμε να μπορούμε και να βγούμε κατά βούληση. Τόν επαναστατικό συναισθηματισμό τόν άντικαθιστά ή ρουτίνα της παράδοσης της καθημερινής ζωής. 'Η ρουτίνα ξεφτίζει την πίστη. 'Ο παλμός της πίστης άτونهί και, το σπουδαιότερο, ή πίστη μετουσιώνεται σε συμβατική φρασεολογία στο στόμα τών πολιτικών Φιλισταίων και τών σχολαστικών και στενοκέφαλων τεχνικών. 'Η πίστη στις επαναστατικές άρχές που προηγούμενα ήταν ύποκειμενικά ειλικρινής μετά την επικράτηση της επανάστασης δεν γίνεται τίποτε άλλο παρά μία ήθική «νομιμοποίηση» του πάθους για έκδίκηση, δύναμη, άρπαγή, ρουσφέτια κλπ. 'Η φιλοσοφία της Ιστορίας του Max Weber είναι πιο ριζοσπαστική από τη φιλοσοφία της Ιστορίας του K. Marx, γιατί ο άναπόφευκτος ρασιοναλισμός και ή άναγκαιότητα της τεχνολογικής άνάπτυξης του σύγχρονου κόσμου είναι τόσο για τόν καπιταλισμό όσο και για το σοσιαλισμό στοιχεία μοιραία και άκαταδάμαστα. Μπορούμε άκόμη να πούμε ότι ο M. Weber είναι περισσότερο ρεαλιστής από τόν K. Marx, γιατί δεν βλέπει καμμία έλπίδα για ένα κόσμο έλευθέριας κάτω από τούς όρους του τεχνικού ρασιοναλισμού που είναι ή άμείλικτη μοίρα του σύγχρονου κόσμου. 'Ωστόσο, παρ' όλη την άναμφισβήτητα έξοχη Ιστορική όραση του M. Weber, δεν μπορούμε άκόμη να πούμε άν δικαιολογείται ή ήττοπάθεια του έπιστημονισμού του.

'Ο Max Weber τονίζει την κυριαρχία του χαρισματικού άνθρώπου, χωρίς όμως να μειώνει με τοúτο τη σημασία της μηχανικής τών θεσμών, γιατί δεν παραλείπει να τονίση και τη ρουτινοποίηση του χαρίσματος και να άναγνωρίση το βάρος της αίτιακής σημασίας τών θεσμών. Τονίζοντας τη ρουτινοποίηση του χαρίσματος διατηρεί ένα κοινωνικό ντετερμινισμό. 'Ο χειρισμός αυτός του προβλήματος μαρτυρεί τη σταθερή έμμονή του M. Weber σ' έναν αίτιακό πλουραλισμό. 'Η κατασκευή αυτής της Ιστορικής δυναμικής με το χάρισμα και τη ρουτινοποίηση άποτελεί προσπάθεια για να δοθής μία άπάντηση στην παραδοξότητα τών κοινωνικών συνεπειών που προκύπτουν χωρίς να το θέλουμε. 'Ο χαρισματικός άνθρωπος δεν άποτελεί περιγραφική κατηγορία με την όποια άντιλαμβανόμαστε το χρώμα και γεύόμαστε το πνεύμα μιās έποχής. Είναι όργανο άνάλυσης ποικίλων μηχανισμών. Στο έργο του M. Weber δεν βλέπουμε τόν Καίσαρα, τόν Καλβίνο, τόν Κρόμβελ, αλλά τόν Καισαρισμό, τόν Καλβινισμό κλπ.

Το δυϊσμό ρασιοναλισμού και Ιρρασιοναλισμού τόν συναντάμε στην έρευνα τών κοινωνικών θεσμών. Οί θεσμοί αυτοί πηγάζουν από την παράδοση και την νομιμότητα. 'Η παράδοσή συνιστά μία κοινωνική κατάσταση που στηρίζεται στις καθιερωμένες άξίες και δυνάμεις του παρελθόντος. 'Η νομιμότητα άναγνωρίζει Ισχυρή νομική κατάσταση και δεσμεύει τα μέλη της κοινωνικής ομάδας. 'Η νομική τάξη και ή τυπική μορφή της σύγχρονης κυβέρνησης στην πραγματικότητα παρουσιάζεται σαν μία «έλλογη» διοίκηση. Το είδος της διοίκησης αυτής ο M. Weber το όνομάζει «γραφειοκρατία», που σημαίνει κυριαρχία τών ειδικών. Οί ειδικοί έξασφαλίζουν πιο Ικανή διοίκηση

των κοινωνικῶν ὑποθέσεων σέ ἀντίθεση μέ τή διοίκηση τῶν πατρικίων καί πολιτικῶν. Ἡ γραφειοκρατία ἀποτελεῖ πρόοδο τοῦ ρασιοναλισμοῦ.

Καί ἡ κοινωνιολογία τοῦ δικαίου τοῦ M. Weber διέπεται ἀπό τόν ἴδιον ρασιοναλισμό καί ἱρρασιοναλισμό πού ἀποτελεῖ τίς τυπικές καί οὐσιαστικές ιδιότητες τοῦ δικαίου, Ὁ M. Weber ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ νομικοῦ ἐπαγγέλματος συνετέλεσε ὥστε ἡ ἐκλογίκευση καί ἡ συστηματοποίηση νὰ ἀποτελέσουν δημιουργικά στοιχεῖα τῆς νομικῆς σκέψης.

Συνοψίζοντας μπορούμε νὰ ποῦμε τὰ ἑξῆς γιὰ τὴν κοινωνιολογία τῆς ἱστορίας τοῦ M. Weber. Πρῶτο: Δέν ὑπάρχει κανένας κοινός παρονομαστής πού νὰ μπορούμε σ' αὐτόν ν' ἀναγάγουμε τὸ κοινωνικὸ προτσές σὰν ὅλο. Παρατηροῦμε μᾶλλον ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἄποψη ὅτι ἡ ἱεραρχία τῶν προσδιοριστικῶν παραγόντων τῶν κοινωνικῶν φαινομένων εἶναι μεταβλητὴ καί ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς ἀτομικές συσχετίσεις πού ὑπάρχουν κάθε φορά στὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας. Ὑπῆρξαν ἐποχές πού ἡ πολιτικὴ καί ἡ οἰκονομία ἦταν ἐπικρατέστεροι προσδιοριστικοὶ παράγοντες. Ὑπῆρξαν ὅμως καί ἐποχές πού ἐπικρατέστερος προσδιοριστικὸς παράγων ἦταν ἡ θρησκεία. Δεύτερο: Δέν μπορούμε νὰ παραγνωρίσουμε τὴν ἐξωτερικὴ πίεση τοῦ περιβάλλοντος καθὼς καί τὴν πίεση τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων πού ἐμφωλεύουν μέσα στὸ δυναμικὸ πλέγμα τῶν κοινωνικῶν ὄρων πού ὑπάρχουν σέ κάθε συγκεκριμένη ἱστορικὴ στιγμή.

Ἡ μεθοδολογία τοῦ M. Weber στηρίζεται στὴ φιλοσοφία τῆς διαφώτισης. Βασικὴ μονάδα ἀνάλυσης εἶναι τὸ ἄτομο. Οἱ ἔννοιες «κράτος» «φέουδαρχισμός» κ.λ.π. σημαίνουν ὠρισμένες κατηγορίες πράξεων. Ὁ M. Weber, ὀνομάζει «κατανοοῦσα» τὴ κοινωνιολογία του καί τοῦτο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς λογικῆς καί ἐμπειρικῆς θέσης του. «Κατανοοῦσα» σημαίνει ὅτι ὑπάρχει κάποιον νόημα πού δίνει ὁ ἄνθρωπος καί ὄχι ἡ φύση. Ὁ M. Weber διακρίνει διάφορους «τύπους» νοηματικῶν πράξεων. Ἡ τυπολογία τῆς κοινωνιολογίας τοῦ M. Weber ταξινομεῖ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἀνάλογα μέ τὴ λογικότητα ἢ ἀλογικότητά τους. Πράξεις πού γίνονται μόνο μέ τὴ λογικὴ σκοπιμότητα ὅπως π.χ. οἱ πράξεις τοῦ Homo oeconomicus, ἀποτελοῦν τὸ πιὸ καθαρὸ παράδειγμα. Λιγώτερο «λογικές» πράξεις εἶναι ἐκεῖνες πού εἶναι προσανατολισμένες σέ «ἀπόλυτους σκοποὺς» ἢ προκύπτουν ἀπὸ συναισθηματικὴ διάθεση ἢ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴ παράδοση. Ὁ M. Weber θεωρεῖ τὴν ἀτομικὴ συμπεριφορὰ σὰν θεμελιακὴ μονάδα κοινωνικῆς ἀνάλυσης. Ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγοῖ νότα εἶναι χρώδη ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι τοὺς λείπει ἡ «ὀργανωτικὴ ἀρχὴ» κα εἶναι συμπτωματικὸ ἔαν τὰ ἄτομα «πράττουν» σὰν νὰ ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα στὸ μυαλό τους γιὰ ὁδηγὸ τῶν πράξεών τους. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ τῆς πολλαπλότητας τοῦ νοήματος τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ὁ M. Weber ἀπορρίπτει ὅλες τίς μονίστικες ἐρμηνεῖες τῆς ἱστορικῆς αἰτιότητας. Παραδέχεται βέβαια τὴν ἀξία πού ἔχουν οἱ μαρξιστικὲς ἔννοιες «ὕλικοι ὄροι», «ἰδεολογικὸ ὑπεροικοδόμημα» γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἀλλὰ τονίζει ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα ἱστορικὰ περιστατικὰ ἔαν οἱ «ὕλικοι ὄροι» ἢ οἱ «ἰδέες» ἔχουν μεγαλύτερη βαρύτητα. Μέσα στὸ ἔργο τοῦ M. Weber βρῖσκουμε παραδείγματα κάθε τύπου ἐρμηνείας. Ἡ κριτικὴ τῆς μαρξιστικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν M. Weber συνίσταται στὴν ἀπόδειξη ὅτι σέ συγκεκριμένες ἱστορικὲς στιγμές οἱ «ἰδεολογικοὶ» παράγοντες ἐπηρέασαν τοὺς «ὕλικους ὄρους». Στὸ ἔργο του γιὰ τὴ κοινωνιολογία τῆς θρησκείας αὕτῃ τῇ θέσῃ ἀποδεικνύει ὅτι δηλ. ὁ προτεσταντισμὸς ἐπέδρασε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ

καπιταλισμού στη Δυτική Εύρωπη. Ἡ μοναδικότητα κάθε ιστορικής σειράς πράξεων είναι τόσο ἀσύγκριτη με ὅποιανδήποτε ἄλλη ὥστε κάθε γενικός κανὼν γιὰ τὸν αἰτιατὸ δεσμὸ μεταξύ «ὕλικης» καὶ «πνευματικῆς ζωῆς» κάταντάει ἀπλὸ διανοητικὸ παιχνίδι.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μοναδικότητας κάθε σειράς ιστορικῶν δεδομένων εἶναι ἀδύνατο γιὰ τὸ κοινωνικὸ ἐπιστήμονα νὰ ἀναπτύξῃ ἔννοιες ποὺ νὰ προσαρμόζονται σ' ἓνα συγκεκριμένο εἶδος συμπεριφορᾶς ἢ σὲ μιὰ συγκεκριμένη μορφή κυριαρχίας. Ὡστόσο ὅμως εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ ἀνάγκη νὰ σχηματισθοῦν ἀναμφίβολες ἔννοιες. Καὶ τέτοιες ἔννοιες μποροῦν νὰ σχηματισθοῦν με ἀπλοποίηση τοῦ περιπλόκου πλέγματος τῶν κοινωνικῶν δεδομένων καὶ τονισμὸ τῶν ὁμοειδῶν στοιχείων τους. Ἔτσι οἱ οἰκονομολόγοι κατασκεύασαν τὸ νοητὸ τύπο τοῦ homo oeconomicus. Παραλείπεται τὸ περίπλοκο τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τονίζεται μόνο τὸ λογικὸ στοιχείο. Ἐφ' ὅσον τὴ μέθοδο τῶν «ἰδεατῶν τύπων» εἶναι δυνατὸς ὁ σχηματισμὸς σαφῶν ἐννοιῶν καὶ γενικεύσεων τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς παρ' ὅλη τὴ μοναδικότητα τῆς μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία. Οἱ «ἰδεατοὶ τύποι» ὅμως δὲν ἀποτελοῦν γενικεύσεις τῆς μορφῆς: Μὲ συνθῆκες Α θὰ ἔχουμε πάντα τὴ Β συμπεριφορά. Εἶναι μᾶλλον ἐννοιολογικὰ ὄργανα γιὰ τὸν ἱστορικὸ παρὰ γενικεύσεις. Ἐφ' ὅσον τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι «μοναδικὰ» καμιά ἱστορικὴ γενίκευση δὲν εἶναι θεωρητικὰ δυνατὴ.

Ἡ μεθοδολογία τοῦ M Weber με τὴν «κατανόηση» τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων διαφέρει τόσο ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ σκέψη τῶν συντηρητικῶν ὅσον καὶ ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ σκέψη ποὺ χρησιμοποιεῖ ἀντικειμενικὰ νοήματα κοινωνικῶν πράξεων ἄσχετα με τὸ ἐὰν ἔχει ἐπίγνωση αὐτῶν τῶν νοημάτων ὁ πράττων. Ὁ M. Weber δὲν ἀναγνωρίζει τὸ «ἀντικειμενικὸ νήμα» ὅπως ὁ Marx. Θέλει νὰ περιορίσῃ τὴ «κατανόηση» καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νοήματος στὶς ὑποκειμενικὲς προθέσεις τοῦ πράττοντος. Ἀλλὰ τόσο ὁ Marx ὅσον καὶ ὁ M. Weber δὲν ἔχουν σαφῆ γνώση γιὰ τὸ παράδοξο ἀποτέλεσμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀλληλεπιδράσεις τῶν πράξεων τῶν ἀτόμων καὶ δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἠθελαν οἱ πράττοντες. Ὁ πουργιανὸς π. χ. ἠθέλε νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ θεὸ, ἀλλὰ δημιούργησε τὸ σύγχρονο καπιταλισμὸ. Ἡ μέθοδος αὐτὴ τοῦ M. Weber συμπορεύεται με τὴ ποσοτικὴ μέθοδο καὶ εἶναι ἀντίθετη με τὴ προοπτικὴ ποὺ βλέπει ὅλα τὰ φαινόμενα ποιοτικὰ σὰν μοναδικές ὁλότητες. Ὁ M. Weber βλέπει τὴν ἱστορικοκοινωνικὴ πραγματικότητα σὰν ἀποτέλεσμα εἰδικῶν συνδυασμῶν γενικῶν παραγόντων ποὺ διατυπώνονται ποσοτικά. Τὰ ἴδια στοιχεῖα μπορεῖ νὰ δοῦμε σὲ μιὰν ἄλλη σειρά μοναδικῶν συνδυασμῶν. Δὲν λέει ὅτι ἡ ποιότητα μπορεῖ νὰ ἀναχθῇ σὲ ποσότητα, ἀλλὰ ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση ὅτι ἡ ποιοτικὴ μοναδικότητα τῆς πραγματικότητος τοῦ πολιτισμοῦ καὶ οἱ ποιοτικὲς μεταβολές προκύπτουν ἀπὸ ποσοτικὲς μεταβολές.

Ἡ θεωρία τῶν «ἰδεατῶν τύπων» τοῦ M. Weber πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι δὲν ἔχει καμιά σχέση με ὅποιανδήποτε ἀξιολόγηση. Γιὰ ἀναλυτικοὺς σκοποὺς μποροῦμε νὰ κατασκευάσουμε «ἰδεατοὺς τύπους» πόρνης καὶ θρησκευτικῶν ἡγετῶν. Στὴ περίπτωση αὐτὴ ἡ πόρνη ἢ ὁ θρησκευτικὸς ἡγέτης δὲν προβάλλονται σὰν πρότυπα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ἰδεώδη τρόπο ζωῆς, ἀλλὰ σὰν ὄργανα ἀνάλυσης γιὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ κατανόηση ὀρισμένων κοινωνικῶν φαινομένων.

Ἡ ποσοτικὴ ἐκτίμηση τῶν πολιτιστικῶν ἀποκρυσταλλώσεων καὶ ἡ ἐν-

νοια τῶν ἰδεατῶν τύπων» συνδέονται στενὰ μὲ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο. Ἐὰν συγκρίνουμε δύο πολιτιστικές ἀποκρυσταλλώσεις ἐμφανίζουν ὠρισμένα κοινὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν γενικὲς ἔννοιες. Ἔτσι ἡ ἔρευνα τῶν εἰδικῶν ἱστορικῶν προβλημάτων συνδέεται μὲ τὴ συγκριτικὴ κοινωνιολογία. Ἡ χρῆση ἀλλεπαλλήλων ἰδεατῶν τύπων χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐννοιολογικὴ κατασκευὴ τοῦ εἰδικοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου. Ἡ ἱστορία μᾶς δίνει τὸ ὕλικό γιὰ τὴ κατασκευὴ αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν. Ἡ κατανόηση τῶν κανονικότητων τῆς κοινωνίας γίνεται μὲ τὴ χρησιμοποίησίν γενηκευτικῶν ἐννοιῶν. Οἱ κανονικότητες τῆς κοινωνίας ἐπικυρώνουν τὴν αἰτιακὴ ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Ὁ M. Weber γιὰ νὰ προσδώσῃ κύρος στὴν αἰτιακὴ ἀνάλυση τῆς θρησκείας καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Δύση ἐξετάζει καὶ ἄλλους πολιτισμοὺς ὅπως τὸ κινεζικόν, τὸν Ἰνδικόν.

Τὸ ἔργο τοῦ Max Weber μὲ τὴ μεγαλοφυᾶ ἱστορικὴ ὀξύτητα τῆς ὁρασῆς του καὶ τὴν ἀπεραντοσύνη καὶ τὸ βάθος τῶν γνώσεών του ἔχει κάτι τὸ προφητικόν γιὰ τὸ σημερινόν χάος ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ σύγχρονη κοινωνία. Χαρακτηριστικὰ στὴ διάλεξή του: Ἡ πολιτικὴ ὥς ἐπάγγελμα εἶχε πῆ ὅτι: Δὲν ἔχουμε μπροστὰ μας τὸ ἄνθισμα τοῦ καλοκαιριοῦ ἀλλὰ μᾶλλον μιὰ πολικὴ νύκτα παγεροῦ σκότους καὶ ἀγριότητος... Αὐτὸ τὸ σκοτάδι καὶ τὸ χάος ὅμως ὑπῆρχε καὶ στὴν ἐποχὴ του—σὲ μικρότερη ἔκταση βέβαια. Μὲ τὴν εὐαισθησίαν του ὅμως νὰ συλλαμβάνῃ καὶ τὶς λεπτότερες συναρτήσεις μεταξὺ τῶν γεγονότων, μὲ τὴ διαίσθηση καὶ τὴ σπάνια συνθετικὴ δύναμη τῆς φαντασίας του ἔβλεπε μέσα στὸ χάος καὶ τὸ σκοτάδι τῆς ἐποχῆς του κανόνες ποὺ δὲν ἔβλεπαν οἱ σύγχρονοί του. Ἀπο τότε διέγινωσεν ὅτι ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος ἦταν ἓνα σύμπτωμα μιᾶς βαθιᾶς κρίσης γιὰ ὅλο τὸ πολιτισμὸν μας. Θὰ ἦταν ξένο πρὸς τὸ χαρακτῆρα τοῦ M. Weber νὰ τὸν ποῦμε προφήτη, γιὰτὶ κανένας ἄλλος δὲν εἶχε περισσότερο ἀπ' αὐτὸν βαθύτερη ἐπίγνωση γιὰ τὸ πόσον εἶναι μάταια κάθε προσπάθεια νὰ προβλέψουμε γεγονότα τοῦ μέλλοντος. Μὲ τὴ σοφίαν ὅμως ποὺ ἀποκτήσαμε ἡμεῖς «ἐκ τῶν ὁστέρων» μπορούμε νὰ δοῦμε ὅτι ὁ M. Weber ἔκαμε σωστὲς διαπιστώσεις ἐκεῖ ὅπου οἱ σύγχρονοί του ἦταν τυφλοί. Δὲ μπόρεσε βέβαια νὰ προβλέψῃ τὸ Χίτλερ καὶ τοὺς ναζὶ ἀλλὰ ἐπεσήμανε τὸν ἐρχομὸ ἐνὸς τεράστιου χαρισματοῦ κινήματος κατὰ τῶν συγχρόνων φιλελευθέρων θεσμῶν.

ΜΙΧ. Γ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ

L. T a r s h i s, The elements of economics, 1947, σελ. 699.— P. S a m u e l s o n, Economics (An Introductory Analysis), 1948, σελ. 622.

Τὰ δύο αὐτὰ πανεπιστημιακὰ ἐγχειρίδια εἶναι τὰ μᾶλλον χρησιμοποιούμενα σήμερα διὰ τὴν εἰσαγωγικὴν διδασκαλίαν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἰς τὰς Ἡνωμ. Πολιτείας, παραλλήλως πρὸς τὸ Economic Analysis τοῦ Boulding (α' ἔκδ. 1941, β'. ἔκδ. 1948) τοῦ ὁποίου γίνεται εὐρυτάτη χρῆσις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὰ πανεπιστήμια τόσον τῶν Ἡνωμ. Πολιτειῶν ὅσον καὶ τῆς Ἀγγλίας διὰ προχωρημένα cours.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἀγγλίαν εἰς τὰς Ἡνωμ. Πολιτείας μεταπολεμικῶς ἐξεδόθη ἓνας παραλόγως μεγάλος ἀριθμὸς ἐγχειριδίων πολιτικῆς οἰκο-

νομίας ἐκ τῶν ὁποίων ὁμῶς μόνον τὰ τρία ἀνωτέρω ἀναφερθέντα φαίνονται προοριζόμενα νὰ ἐπιζητήσουν. Τὸ ἰδιαίτερον προσὸν τῶν εἶναι ὅτι δίδουν πράγματι τὰς ἀρχὰς τῆς ἀναλύσεως τοῦ μηχανισμοῦ τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας καὶ δὴ εἰς τὴν σημερινήν της διαμόρφωσιν χωρὶς νὰ τὰ βαρύνῃ ὅπως πολλά, ἰδίως ἀπὸ τὰ παλαιότερα ἐγχειρίδια, ἕνας συμφυρμὸς περιγραφικῶν, νομικῶν καὶ τεχνικῶν δεδομένων καὶ ἐννοιῶν.

Τόσον τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Tarshis ὅσον καὶ τοῦ Samuelson ἔχουν ὡς κέντρον τῶν ἀναπτύξεων τῶν τὴν ἀνάλυσιν τῶν παραγόντων τῶν προσδιοριζόντων τὰς μεταβολὰς τοῦ κοινωνικοῦ εἰσοδήματος. Ἡ μέθοδός τῶν εἶναι καθαρῶς κεῦνσιανή. Δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι δι' αὐτῶν ἡ κεῦνσιανή θεωρία καταλαμβάνει πλέον τὴν θέσιν τῆς ὀρθοδοξίας ἀντικαθιστῶσα τὴν ρικαρντιανὴν παράδοσιν. Σημαντικὴ πρᾶγματι μεταβολὴ εἰς τὴν ἀφετηρίαν θεωρητικῆς προσεγγίσεως τῶν κοινωνικοοικονομικῶν φαινομένων.

Φυσικὰ δὲν λείπει ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ (ἀπεναντίας ἀποτελεῖ τὸν ἕτερον στῦλον τῆς ἀναλύσεως) ἡ ἀνάλυσις τῆς συμπεριφορᾶς τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ τῆς καταναλωτικῆς μονάδος, ἡ ἀνάλυσις τῆς μερικῆς προσφορᾶς καὶ ζητήσεως. Ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι ἀποτελεῖ μέσον διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ κεντρικοῦ θέματος τῶν προσδιοριστικῶν παραγόντων τῶν διακυμάνσεων τῆς συνολικῆς ἀπασχολήσεως καὶ παραγωγῆς. Πράγματι δὲ δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον μπορεῖ νὰ εἶναι κύριον ἔργον τοῦ θεωρητικοῦ οἰκονομολόγου (τοῦ διδάσκοντος τὰς ἀρχὰς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας) ἡ ἀνάλυσις τῆς τακτικῆς τῆς παραγωγικῆς καὶ τῆς καταναλωτικῆς μονάδος. Χρήσιμος εἶναι αὕτη βεβαίως διὰ τὴν διαπίστωσιν τῶν κινήσεων τῶν συνολικῶν μεγεθῶν τῆς ζητήσεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Εἶναι ὁμῶς ἀμφίβολον κατὰ πόσον ἔχει ἤδη—καὶ διὰ τῶν δύο αὐτῶν ἐγχειριδίων—ἐπιτευχθῇ ἡ ἀποδοτικὴ χρησιμοποίησις της διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν.

Δύο παρατηρήσεις θὰ εἶχαμε νὰ προσθέσωμε σχετικῶς μὲ τὰ δύο αὐτὰ βιβλία τῶν ἀμερικανῶν καθηγητῶν. Πρῶτον ὅτι εἶναι ἀδικαιολογήτως ἐκτεταμμένα. Ἐὰν ἡ σαφήνεια τῶν διευκολύνει ἴσως τὸν φοιτητὴν, ἡ ἐπανάληψις καὶ ἡ ἀναλυτικότης ἀσφαλῶς κουράζει. Δεύτερον ὅτι ὁ ἕλλην ἀναγνώστης, διὰ τὸν ὁποῖον βεβαίως ἡ σύγχρονη γενικὴ θεωρία τῆς ἀπασχολήσεως παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον, ὀφείλει νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τοῦ νὰ ἐκλάβῃ τὰ προβλήματα τῶν πλουσιῶν βιομηχανικῶν χωρῶν ὡς προβλήματα ἰδικὰ μας καὶ νὰ διακρίνῃ τὴν διαφορὰν τῶν προϋποθέσεων ἐξ ὧν ὁρμᾶται ἡ κεῦνσιανὴ ἀνάλυσις εἰς τὰ ὡς ἄνω ἐγχειρίδια.

University of Oxford, Institute of Statistics: Studies in war economics, 1947, σελ. 410 (Ἔκδ. Basil Blackwell Oxford).

Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ μίαν συλλογὴν μελετῶν καὶ ἄρθρων γραμμένων ἀπὸ τοὺς οἰκονομολόγους ποὺ συνεργάζονται εἰς τὸ Ἰνστιτούτον Στατιστικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Oxford. Παρὰ τὴν ὀνομασίαν τοῦ τὸ Ἰνστιτούτο αὐτὸ δὲν περιορίζεται εἰς στατιστικὰς ἐρεῦνας ἀλλὰ περισσότερο ἀποτελεῖ ἕνα κέντρον γενικωτέρων μελετῶν οἰκονομικῆς θεωρίας καὶ πολιτικῆς. Ἐχει συγκεντρώσει—παρέχον τὰ οἰκονομικὰ καὶ τεχνικὰ

μέσα πού ὅσον λιτά καὶ ἐὰν εἶναι ἐξασφαλίζουν εἰς τὰς προηγμένας χώρας τὴν ἀπερίσπαστον ἀφοσίωσιν εἰς συστηματικὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας, ἕνα κύκλον νέων κυρίως οἰκονομολόγων, πού πολλοὶ τῶν ἔχουν ἤδη διακριθῇ.

Μεταξὺ τῶν προγενεστέρων συλλογικῶν ἐργασιῶν τοῦ κύκλου αὐτοῦ ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν ἐσημείωσεν ὁ δημοσιευθεὶς τόμος: *The economics of full employment* (1944), ἥδη δὲ προετοιμάζεται μία ἄλλη συλλογὴ μελετῶν με τίτλον *The economics of overemployment*, θέμα τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας τῶν ἀγγλοσαξονικῶν οἰκονομιῶν.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπὸ κρίσιν ἔργον παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Αἱ ἐν αὐτῷ μελέται—ἀναδημοσιευόμεναι κυρίως ἀπὸ τὸ μνηνιαῖον *Bulletin* τοῦ Ἰνστιτούτου—ἀναφέρονται εἰς τὰ προβλήματα τῆς τεχνικῆς τῆς οἰκονομίας πολέμου. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἐξέτασις τῶν θεμάτων γίνεται βάσει τῶν δεδομένων μιᾶς ἀνεπτυγμένης βιομηχανικῆς χώρας καὶ δὴ τῆς ἀγγλικῆς οἰκονομίας, πλὴν ὅμως ὁ ἀναλυόμενος μηχανισμὸς τῆς πολεμικῆς οἰκονομίας ἐνέχει ἰδιαίτεραν σημασίαν καὶ διὰ τὴν εἰρηνικὴν οἰκονομίαν μιᾶς καθυστερημένης χώρας πού ἐπιδιώκει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παραγωγικῶν τῆς δυνάμεων.

Τὸ ἐπικρατοῦν θέμα εἶναι ὁ ἔλεγχος τῆς καταναλώσεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, ἡ πολιτικὴ τῶν μισθῶν κλπ. ἀπασχολοῦν πελλὰς σελίδας. Χρήσιμοι εἶναι, ὥς πρότυπα, καὶ αἱ περιεχόμεναι στατιστικαὶ ἐρευναι ἐπὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν διαφόρων τάξεων, τῆς διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος κτλ.

Ἡ ἐξέτασις τῶν θεμάτων μαρτυρεῖ τὴν ὠριμότητα τῆς συγχρόνου οἰκονομικῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν ἐξασφάλισιν λελογισμένην οἰκονομικὴν πολιτικὴν.

H. H e n d e r s o n, *The uses and abuses of economic planning*, 1947, σελ 32 (Cambridge University press).

Εἶναι μία διάλεξις πού ἔδωκε πέρου εἰς τὸ Cambridge ὁ καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Oxford sir H. Henderson, ἀπὸ τὸ διαυγέστερα μυαλὰ τῆς ἀγγλικῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Φιλελεύθερος, ἀναγνωρίζει τὴν ἀνάγκη τῆς ρυθμιστικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ κράτους ὅπου νομίζει ὅτι τὸ ἀπαιτοῦν τὰ πράγματα. Τὸ χαρακτηριστικὸν ὅλων τοῦ τῶν ἐργασιῶν εἶναι ὅτι ἀποφεύγει τὴν περίτεχνην θεωρητικὴν ἀνάλυσιν καὶ τὴν ὑπερβολικὴν ἀφαίρεσιν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ξέρει νὰ ἀνάγῃ τὰ σύνθετα φαινόμενα αὐτῆς εἰς τὰς ἀπλὰς ἀρχὰς τῶν καὶ νὰ ἐπιζητῇ τὴν ὀρθὴν στάθμισιν τῶν καθ' ἕκαστον παραγόντων. Εἰς τὸ εὐρύτερον κοινὸν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ μικρὸν ἐγχειρίδιον «Προσφορὰ καὶ ζήτησις» πού τελευταίως μετεφράσθη καὶ εἰς τὰ ἑλληνικά. Αἱ κεντρικαὶ σκέψεις τῆς ὥς ἄνω διαλέξεώς του εἶναι αἱ ἑξῆς:

Ἡ οὐσία τοῦ οἰκονομικοῦ προγραμματισμοῦ εἶναι ὅτι ἐπιδιώκει τὴν συνειδητὴν ρύθμισιν ὧν ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῆς ἐλευθέρου ἀγορᾶς ρυθμίζει ἢ προσφορὰ καὶ ἢ ζήτησις καὶ ὅτι ἡ ρύθμις αὕτῃ βασίζεται εἰς ποσοτικὰ προγράμματα, εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν σκοπῶν τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς εἰς ἀριθμοὺς (ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν λεγομένων σήμερον *economic budgets*).

Ἡ ἀντίθεσις τοῦ Henderson πρὸς μίαν τοιαύτην προγραμματικὴν οἰκο-

νομικήν πολιτικήν ἐν καιρῷ εἰρήνης εἰς τὴν Ἀγγλίαν αἰτιολογεῖται ὑπ' αὐτοῦ ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν ἀδυναμίαν ἐπιτυχοῦς ἐφαρμογῆς εἰς εἰρηνικὴν περίοδον τῶν μεθόδων τῆς ρυθμίσεως τῆς ἐργασίας καὶ τῆς παραγωγῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἔπαυσε ἡ κυβέρνησις νὰ εἶναι ὁ κύριος ἀγοραστής ὥς κατὰ τὸν πόλεμον ὁπότε ἠδύνατο νὰ καθορίζει μὲ ἀκρίβειαν ποσοτικῶς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς παραγωγῆς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν δύναται νὰ κάμῃ σήμερον π.χ. προκειμένου περὶ ἐξαγωγῶν. Ὁ ρόλος τῆς ὥς τελικοῦ ἀγοραστοῦ εἶναι λίαν περιορισμένος ἐὰν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τὰς δημοσίας ἐπενδύσεις, ὅπου πράγματι μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἐφαρμόσῃ ποσοτικὸν προγραμματισμόν, ὥς καί, λόγῳ τῶν σημερινῶν περιστάσεων, τὰς εἰσαγωγάς.

Ὁ Henderson ἐκφράζει τὸν φόβον μήπως ἡ συγκέντρωσις τῆς προσοχῆς εἰς ποσοτικὰ προγράμματα καὶ ἀθροιστικούς, ὑπολογισμούς παρασύρει εἰς παράβλεψιν τῶν δυνάμεων ποὺ προσδιορίζουν τὰ οἰκονομικὰ μεγέθη.

J. E. Meade, *Planning and the Price Mechanism*, 1948 σελ. 130 (Allen und Unwin - London).

Τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει ὥς δηλωτικὸν τῆς θέσεως τοῦ συγγραφέως ὑπότιτλον : *The liberal - socialist solution*. Εἶναι ἀμφίβολον ὅμως, παρὰ τὸ κῦρος τοῦ συγγραφέως του, ἐὰν προσφέρῃ τί τὸ νέον εἰς τὴν μακρὰν σχετικὴν συζήτησιν. Τὸ θέμα φαίνεται μᾶλλον ἐξαντληθὲν ἔστω καὶ ἐὰν ἐμφανίζεται ἀνανεούμενον εἰς τὴν συζήτησιν περὶ τὴν οἰκονομικὴν πολιτικήν τῆς ἀγγλικῆς ἐργατικῆς κυβερνήσεως. Θὰ ἤρκει νὰ διαβάσῃ κανεὶς τὰς πρώτας 10—20 σελίδας τοῦ βιβλίου αὐτοῦ διὰ νὰ γνωρίζῃ τί θέσιν παίρνει ὁ συγγραφεὺς εἰς ὅλα τὰ εἰδικώτερα θέματα. Κεντρικὴ σκέψις : «Ἡ ὀρθὴ τακτικὴ διὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ ἱδρυσις ἐργοστασίων παραγωγῆς αὐτοκινήτων πολυτελείας διὰ τὸν πλούσιον ἀντὶ ἐργοστασίων ἐνδυμάτων διὰ τὸν πτωχὸν εἶναι νὰ κάμωμεν, τὸν πλούσιον πτωχότερον καὶ τὸν πτωχὸν πλουσιότερον (διὰ τῆς φορολογίας, τῶν κοινωνικῶν παροχῶν κτλ.) καὶ ὅχι νὰ ἐφαρμόσωμεν σύστημα ἐλέγχου τῆς ἰδρύσεως ἐργοστασίων». Πολιτικὴ τοῦ τόκου κτλ. Ταῦτα δὲν σημαίνουν ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Meade δὲν παρουσιάζει χρησιμότητα, ἰδίως διὰ τὸν μὴ ἐνημερωμένον σχετικῶς. Ἀντιθέτως ἡ ἀντιμετώπισις ὅλων τῶν βασικῶν σημερινῶν προβλημάτων τῆς ἀγγλικῆς οἰκονομίας γίνεται μὲ τὸ μέτρον, τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν πληρότητα ποὺ πάντοτε χαρακτηρίζουν τὸν καθηγητὴν Meade.

A. B a y k o v, *The Development of the Soviet Economic System*, 1946, σελ. 514 (Ἔκδ. National Institute of Economic and Social research, Cambridge University Press).

Ὁ συγγραφεὺς γεννηθεὶς καὶ ζήσας μέχρι τοῦ 1920 εἰς Ρωσσίαν καὶ ἐργασθεὶς μέχρι τοῦ 1939 εἰς τὸ κέντρον τῶν ρωσσικῶν οἰκονομικῶν μελετῶν τῆς Πράγας εἶχε τὴν εὐκαιρίαν διὰ συστηματικὴν παρακολούθησιν τῆς ἐξελίξεως τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας. Τὸ ὥς ἄνω ἔργον τοῦ κυκλοφορήσαν προδιέταξ ἔθεωρήθη ὥς τὸ καλύτερον εἰς τὸ εἶδος του.

Τὸ χαρακτηρίζουν αἱ ἀρεταὶ τῆς πλήρους ἐνημερότητος, τῆς ψυχρᾶς ἀντικειμενικότητος καὶ τῆς διαυγοῦς τοποθετήσεως τῶν προβλημάτων. Σκοπὸς τοῦ εἶναι νὰ ἀποτελέσῃ μίαν ἱστορικὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ σημερινοῦ μηχανισμοῦ τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας.

Καὶ πράγματι ὁ ἀναγνώστης ἀποκτᾷ μίαν πολὺ σαφῆ εἰκόνα τῶν προβλημάτων, τῶν σκοπῶν καὶ τῶν μέσων τῆς σοβιετικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς εἰς τὰ διάφορα στάδια ποὺ ἐπέρασεν ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τοῦ 1939. Γιατὶ εἶναι γραμμένον ἀπὸ οἰκονομολόγον, ποὺ ἐὰν κάποτε δὲν φθάνει ἕως τὴν ἀνάλυσιν τοῦ πυρῆνος τῶν προβλημάτων, γνωρίζει πάντοτε νὰ ξεχωρίζη τὸ οὐσιώδες καὶ νὰ εἶναι ἀκριβολόγος.

Ἡ μελέτη αὕτη εἶναι καὶ γενικώτερα πολὺ χρήσιμος γιατί τὰ περισσότερα τῶν προβλημάτων ποὺ ἐκτίθενται εἰς τὰς σελίδας τῆς εἶναι προβλήματα ποὺ ἐμφανίζονται εἰς κάθε σχεδὸν περίπτωσιν πληθωρισμοῦ, μείωσεως τῆς παραγωγῆς, ἀποδιοργανώσεως τοῦ ἐμπορίου ἢ πολιτικῆς ἐκβιομηχανίσεως, ἐλέγχου τῆς καταναλώσεως κτλ. Π.χ. φαινόμενον ψαλλῖδος τιμῶν βιομηχανικῶν καὶ ἀγροτικῶν προϊόντων, σχηματισμοῦ ἀποθεμάτων, δυσκινησίας ἐργασίας κλπ.

R. S. S a y e r s, Modern Banking, Δευτέρα ἔκδοσις 1947, σελ. 308, Oxford.

Τὸ Modern Bankig τοῦ Sayers εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τὴν πρώτη του ἔκδοσιν (1938) ὡς τὸ κλασσικώτερον ἐγχειρίδιον τραπεζικῆς πολιτικῆς. Γραμμένον διὰ διδακτικοὺς σκοποὺς, διὰ νὰ δώσῃ εἰς τὸν σπουδαστὴν τὸ νῆμα τῆς κατανοήσεως τοῦ μηχανισμοῦ τῶν πιστωτικῶν ἰδρυμάτων εἶναι κατὰ μέγα μέρος περιγραφικὸν ἀλλὰ χωρὶς νὰ πνίγεται εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν λεπτομερειῶν τῆς τραπεζικῆς ρουτίνας καὶ τῆς λογιστικῆς τεχνικῆς τῆς. Περιέχει δὲ στοιχεῖα καὶ πίνακας ὅχι περισσότερα τῶν ὅσων χρειάζονται διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ περιγραφομένου μηχανισμοῦ τῶν ὀργανισμῶν ποὺ δημιουργοῦν τὸ χρήμα καὶ διαχειρίζονται τὰ χρηματικὰ κεφάλαια. Παραμένει βεβαίως μία ἔκθεσις κυρίως τῆς ἀγγλικῆς τραπεζικῆς ὀργανώσεως καὶ νομισματικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ἡ γενίκευσις τῶν ἀρχῶν τῆς λειτουργίας τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος καὶ ἡ συστηματικότης τῆς ἐκθέσεώς του τὸ καθιστοῦν χρησιμότατον ἐγχειρίδιον καὶ ἐκτὸς τῆς χώρας του.

Ὑπεύθυνα γραμμένο χρησιμεύει ὡς ἀρίστη πηγὴ ἐνημερώσεως ἐπὶ τῶν καθ' ἑκάστον λειτουργιῶν τῶν πιστωτικῶν ὀργανισμῶν. Χωρὶς δὲ βεβαίως νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συστηματικὴ θεωρητικὴ ἀνάλυσις τῶν πρὸς τὴν πίστιν καὶ τὸ χρήμα συνδεομένων φαινομένων, δίδει εἰς κατασταλαγμένην διατύπωσιν τὰς βασικὰς ἀρχὰς ποὺ τὰ διέπουν.

Ἡ νέα ἔκδοσις δὲν περιέχει οὐσιαστικὰς μεταβολάς. Συγχρονίζει μόνον αὐτὸ εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ πολέμου μεταβληθείσας πραγματικὰς συνθήκας.

Γ.Χ.

Βασίλη Φράγκου: Διαλεκτική και Πρόσωπο — Θεσσαλονίκη 1948.

Ἡ πορεία τῆς πνευματικῆς εξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου χαράσσεται διὰ μέσου τῶν αἰώνων μὲ ἀδρές καὶ λίγο ἀβέβαιες γραμμὲς μέσα στὰ οὐδέτερα ἱστορικά, πνευματικά ἔργα, στὰ ἱστορικά γεγονότα καὶ στὴν καθαρὴ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας. Ὅλα αὐτὰ ἦσαν μέχρι μιᾶς ἐποχῆς, τὰ μοναδικὰ βοηθήματα γιὰ τὴν παρακολούθηση τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ μιᾶς ὁμῶς τελευταῖα ἐποχῆς καὶ ὕστερα—πειὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ ἀνθρώπος ἄρχισε νὰ συστηματοποιεῖ τὴ γνώση του καὶ νὰ ξεκαθαρίζει τὶς διάφορες ἐπιστῆμες—ἄρχισαν νὰ διακρίνονται οἱ ἐποχιακὲς (temporaires) διακυμάνσεις τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, σὲ πειὸ συγκεκριμένα ἀποκρυσταλλώματα τὰ πνευματικὰ κινήματα.

Μὲ τὸν ὅρο πνευματικὸ κίνημα ἐννοεῖται συνήθως εἴτε ἡ οὐσιαστικὴ καὶ τὶς πειὸ πολλὰς φορές συνειδητὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ δώσῃ ἀπάντηση στὰ τιθέμενα προβλήματα—ὄντολογικά, αἰσθητικά, κοινωνικά καὶ πολιτικά—κάτω ἀπὸ συγκεκριμένο πνευματικὸ πρῖσμα, εἴτε ἀκόμη ἡ ἀσύνειδη ἔκκρηξη γεγονότων—ποὺ ἔχουν καὶ τὴν οὐσία πνευματικοῦ κινήματος—ποὺ εἴτε γεμίζουν μιᾶς ἐποχῆς ποὺ βαστᾷ αἰῶνες (Ἀναγέννηση) εἴτε βαστοῦν λιγώτερο (ἓνας πόλεμος ἢ μιᾶς ἐπανάσταση).

Τὸ σχῆμα τῆς ὕστερης τοποθέτησης τῶν συνολικῶν τάσεων τοῦ ἀνθρώπου κάτω ἀπὸ μιᾶς ἐποχιακῆς ὀνομασίᾳ—ἀνορθολογισμός, μυστικισμός, ὀρθολογισμός, ρεαλισμός ἐμπειρισμός ἐμπρεσσιονισμός ἐξπρεσσιονισμός—εἴτε κάτω ἀπὸ μιᾶς διαρκέστερης διάκριση· Πνευματοκρατία, Ὑλοκρατία· ἔχει ἀρχίσῃ καθαρὰ νὰ ὑπερβαίνεται τὴν ἐποχὴ μας καὶ ἔτσι σήμερα ὁ καθορισμός τῶν πνευματικῶν τάσεων γίνεται μὲ ἀσήμαντὴ καθυστέρηση, σχεδὸν σύγχρονα. Τοῦτο βέβαια ἔχει σημασία ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἐναργέστερο καὶ πειὸ συγχρονισμένο ἐντοπισμὸ τῶν πνευματικῶν τάσεων καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν ἀμεσώτερη καὶ ἐντονώτερη ἀπήχηση σὲ εὐρύτερες μάζες ἀνθρώπων.

Ὅσο κι' ἂν εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ πνευματικὰ ἀποκρυσταλλώματα τοῦτα, δὲν δείχνουν πάντα καθαρὰ τὶς στροφές καὶ ἀντιστροφές τῆς πνευματικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου, ἄλλο τόσο ὁμῶς εἶναι βέβαιο ὅτι σὲ μιᾶς βαθύτερη ἀναγωγὴ καὶ ἀπλούστευση τῶν ἐννοιῶν, τὰ συγκεκριμένα πνευματικὰ ρεύματα ὑποδηλώνουν τὴν ἐποχιακὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου στὸ καθολικὸ πρόβλημά τοῦ εἶναι.

Γι' αὐτὸ εἶναι χρήσιμη ἡ παρακολούθηση καὶ ὁ ἐντοπισμός τῶν ἐποχιακῶν ρευμάτων, γιατί πάντα κάτω ἀπὸ, πολλὰς φορές, ἀνουςιαστικὲς καὶ συμπτωματικὲς μορφές, ἀποκαλύπτεται ἡ ἐποχιακὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου στὰ σταθερὰ τραγικά ἐρωτήματα ὅχι μόνο τῆς κάθε ἐποχῆς, μὰ ὅλων τῶν ἐποχῶν. Στὰ ἐρωτήματα ποὺ εἶναι ὑπεράνω καὶ ἔξω ἐποχῆς.

Τὸ μέρος ποὺ ἀνατίθεται στοὺς ὤμους τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ συμπλοκὴ καὶ τὴ λύση τοῦ δράματος ποὺ λέγεται «ἀνθρώπινη ὕπαρξις» καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ εὐθύνη καὶ ὁ ρόλος τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ δράμα τοῦτο, εἶναι ἀπὸ τῆς πειὸ ἀπλῆς καὶ ἀναγωγικῆς ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς ἐρωτήσεις ποὺ αἰῶνια ἀνακυκλώνονται μέσα στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία.

Ἡ μοῖρα (φαταλισμός) κάτω καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μορφές τῆς τῆς ἀγνώστικῆς καὶ τῆς ρεαλιστικῆς (ἀνάγκη-Ντετερμινισμός). Ἡ

βούληση μιᾶς υπερκόσμιας δύναμης (Θεῖον) στις δύο κύριες ἐκδηλώσεις της (ἀποκλειστική κυριαρχία ἐπὶ τοῦ εἶναι - indeterminismus - καὶ σχετική μόνο κυριαρχία προσδιοριζόμενη ἀπὸ τοὺς ὑλικοὺς παράγοντες - ἀνάγκη - ἐλευθερία σὲ σύνθεση) ὅλα τοῦτα προσδιορίζουν διαφορετικὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐξουσία πάνω στὴν ὑπαρξή του. Ἀλλοῦ ὁ ἀθρώπινος παράγοντας ἐξαφανίζεται, ἄλλοῦ ἀναδεικνύεται κυριαρχικὰ καὶ τέλος ἄλλοῦ βρίσκεται σὲ συνθετική σχέση εἴτε μὲ τις διάφορες μορφές τῆς ἀνάγκης εἴτε μὲ ἀγνωστικές δυνάμεις.

Τὸ οὐμανιστικὸ κίνημα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἐκφρασῆς του (ἀναγέννηση) μέχρι σήμερα ἀκολούθησε ἓνα πειὸ συγκεκριμένο δρόμο ἀναφορικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦτο.

Ἡ πρώτη ἐπιστροφή στὸν ἄνθρωπο σημειώνει ταυτόχρονα καὶ μιὰ προσπάθεια διάσπασης τοῦ θεολογικοῦ ἰντετερμινισμού. Ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ξαναγίνει κύριος τῆς μοίρας του καὶ ταυτόχρονα καὶ περισσότερο ὑπεύθυνος.

Σιγά, σιγά κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ ἐλαττώνεται ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ατόμου ποὺ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν σχετικὴ ὑπαγωγή τοῦ ατομικοῦ στοιχείου στὸ ὁμαδικὸ (Ἔθνος - φυλή).

Ὁ μηχανοκρατικὸς ὕλισμός καὶ ὁ ἐπιστημονισμός, πλάθουν μιὰ νέα μορφή συνθετικῆς ἐξέλιξης καὶ ὀργανικῆς σχέσης τοῦ εἶναι, τὴν ἱστορικὴ ἀνθρώπινη. Κάτω ἀπὸ τὴ μορφή αὕτὴ σχεδὸν ἐξαφανίζεται τὸ ὑποκείμενο καὶ ὅλα τὰ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα (χαρά, πόνος καὶ θάνατος). Ἡ εὐθύνη ἀνάγεται σὲ εὐρύτερο κύκλο μὲ καθαρὰ ἱστορικὴ ἔννοια.

Ὁ ἐξπρεσιονισμός - ὁ νεορωμαντισμός, ὁ σουρρεαλισμός καὶ τελευταῖα—ἄλλα καὶ ἰδιαίτερα—ὁ ὑπαρξισμός καὶ ὁ περσοναλισμός δηλώνουν μιὰ σαφῆ ἐπανάσταση, στὴν τέλεια ἐξαφάνιση τοῦ ὑποκειμένου μέσα στὴν ἱστορικότητα. Μὲ τὴ νέα στρόφη τῶν πνευματικῶν ρευμάτων ἐπιδιώκεται ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου μὲ ἓνα κύριο χαρακτηριστικό, τὴ συνείδηση.

*
* *

Στὴ νέα αὕτὴ στρόφη τῶν ἰδεῶν ὑπακούει ὁ Βασίλης ὁ Φράγκος.

Τὸ στοιχεῖο ποὺ θέλει νὰ προσθέσῃ στὴν περσοναλιστικὴ θεωρία εἶναι ἡ διαλεκτικὴ (διαλεκτικὸς ὕλισμός). Μὲ ἄλλα λόγια ἀναζητεῖται ὁ σύνδεσμος ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἰδιαίτερου στοιχείου τοῦ ὑποκειμένου, ποὺ εἶναι ἡ συνείδηση, μὲ τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο, τὴν ἀνθρώπινη.

Τὸ πεδίο ἐδῶ εἶναι δύσβατο καὶ ἡ σύνθεση ἀπὸ τις δυσκολώτερες, καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ νέου συγγραφέα ἀκριβῶς γιὰ τις τεράστιες δυσκολίες ποὺ συναντᾷ ἰδιαίτερα ἐπαινετὴ.

Πρέπει νὰ προσθέσουμε πρὶν μποῦμε σὲ μιὰ σύντομη ἀνάπτυξη καὶ ὑπόδειξη τῶν κύριων θέσεων τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἡ σύνθεση ποὺ ἐπιδιώκεται ἐμφανίζεται ὡς κάτι ποὺ ἐνυπάρχει ἢ ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τὴ Μαρξικὴ θεωρία. Τοῦτο ἔχει σημασία γιατί ὅπως θὰ δοῦμε πάρα κάτω, θὰ ὑπάρξουν πολλοὶ ποὺ ἴσως ἰσχυρισθοῦν ὅτι ἡ προσπάθεια αὕτὴ εἶναι ἓνας οὐσιαστικὸς ρεφορμισμός τοῦ Μαρξισμοῦ μέσα σὲ νεορωμαντικὰ πλαίσια.

* * *

Στὸ πρῶτο μέρος, τὸ καθαρὰ γνωσιολογικὸ ἢ συστηματικὸ, ἀντιμετωπίζεται τὸ Ὑπερβατικὸ πρόβλημα τὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι.

Ἡ ὄντολογικὴ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς σχέσεις πού δημιουργοῦνται μεταξύ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἀξία πού ἔχει τὸ ἀντικείμενο—τὸ ὄν=ὕλική πραγματικότητα—σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο—τὸ ἄτομο=ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση. (Μέσα στὸ ὄν δὲν χάνεται τὸ πρόσωπο). Ταυτόχρονα ὁμῶς ἐρευνᾶται ἡ διαφορὰ μεταξύ τῆς ὑπερβατικῆς πραγματικότητος καὶ τῆς αἰσθητῆς σὰν σχέση δημιουργούμενη ἀπὸ τὴν παρεμβολή τοῦ ὑποκειμένου μέσα στὸ σύνολο τῶν ἀντικειμενικῶν σχέσεων.

Ἡ ροϊκὴ αὐτὴ καὶ ἀέναα κινητικὴ σχέση μεταξύ ὑποκειμένου σὰν τοῦ εἰδικευμένου ὄντος, καὶ τοῦ ἀντικειμένου σὰν τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ παρὰ μόνο κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς διαλεκτικῆς ἢ ὁποία παίρνει μιὰ ἰδιαίτερη σημασίαν στὸ ἔργο τοῦτο.

Γιὰ νὰ συλληφθῇ ἡ ἀξία τῆς διαλεκτικῆς πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα :

«Ἡ τυπικὴ λογικὴ (Νόμος ταυτότητας) διδάσκει ὅτι τὸ $A=A$. Δηλαδή ὅτι τὸ ἓνα πρᾶγμα ἰσοῦται μὲ ἓνα ἄλλο, ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ νοηθοῦν σὰν τέλεια ξεχωριστὰ πράγματα. Ἡ διαλεκτικὴ διασπᾷ τὸν στατικὸ αὐτὸν συλλογισμό, προσθέτωντας ὅτι τὰ πράγματα κατ' οὐσίαν καὶ νοητικὰ βρίσκονται σὲ διαρκῇ σχέση, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ διακόπτεται ποτὲ ἡ ἰδιαίτερη οὐσία τους πού εἶναι ἡ κίνησις. Ἡ διαλεκτικὴ ἔτσι συλλαμβάνει τὴν ἴδια τὴν κίνησις πού στὴν οὐσία της εἶναι στοχασμὸς—μοναξιά καὶ ἐπικοινωνία.

Ἡ ἀφηρημένη γνώσις ἀπολυτοποιεῖ τὰ πράγματα, καὶ ἔτσι τὸ ἄτομο—ἓνα συγκεκριμένο γεγονός—ἐμφανίζεται σὰν ἀπόλυτη καὶ συνεπῶς ἀφηρημένη ἔννοια. Ἡ διαλεκτικὴ ἐννοεῖ τὰ πράγματα σὲ διαρκῇ ἐπιχείρησις, γεγονός πού τὰ καθιστᾷ συγκεκριμένα. Μέχρι σήμερα ἡ φιλοσοφία διακρίνει στατικὰ τὴν σχέση συνείδησις καὶ ὄντος, εἴτε δηλαδὴ μοναδικοποιεῖ τὴν συνείδησις καὶ ἔτσι ἀρνεῖται τὴν ὕλη εἴτε τὸ ἀντίθετο. Ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ συνείδησις τοῦ ὄντος—Ὑλικὸν εἶναι—καὶ ἔτσι ὑπερβαίνεται καὶ ἡ ἀπολυτοποίηση τοῦ ἀτόμου, τῆς συνείδησις, καὶ ἡ φαινομενολογικὴ ἄρνησις τῆς ὕλης.

Ἡ στατικὴ φιλοσοφία κινεῖται μέσα σὲ λογικὲς διακρίσεις (δυῖσμός—β. λη—πνεῦμα. Μονισμός = μόνο τὸ ἓνα) ἡ διαλεκτικὴ ὑπερβαίνει τὴν βασικὴ αὐτὴ διάκρισις «γιατὶ τὴν ἴδια στιγμή πού ἀναγνωρίζεται ἡ πρωταρχικότητα τῆς ὕλης, ἀναγνωρίζεται καὶ ἡ ὑπέρβασις τοῦ μονισμοῦ καὶ γεννιέται ὁ ρεαλιστικὸς σπιριτουαλισμός καὶ ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου (§ 4 σελὶς 17).

Οἱ τελευταῖοι προσδιορισμοὶ ἐμφανίζουν τὴν διαλεκτικὴν ὅχι σὰν ἀπλὴ μέθοδος ἀλλὰ σὰν θεμελιώδη νόμο καὶ οὐσία τῆς ὑπαρξεως (τοῦ ὄντος).

Τοῦτο ἀποτελεῖ μιὰ οὐσιαστικὴ ἀντίκρουσις τοῦ Μαρξιστικοῦ ματεριαλισμοῦ. Βέβαια τοῦτο γίνεται γιὰ δύο λόγους : Καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη πού δημιουργεῖ ἡ ὑπέρβασις τοῦ δογματισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέα ὅτι ὁ διχασμὸς μεταξύ μεθόδου καὶ θεωρίας ἔχει ὑπερβληθεῖ ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐξέλιξις καὶ μόνο μέσα στὴ διαλεκτικὴ πρέπει νὰ συλλαμβάνεται τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα.

Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ παρὰπάνω ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος εἰσάγεται

καὶ ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου συστηματικά. Ἡ σύνδεση τοῦ προβλήματος τῆς κατάφασης τοῦ ὑποκειμενικοῦ, μὲ τὴ διαλεκτική, ἔχει δυὸ οὐσιώδη ἐπιτεύγματα : ἀποκαλύπτεται τὸ ἰδιαίτερο νόημα τῆς διαλεκτικῆς ταυτόχρονα ὁμῶς καθαρίζεται ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου.

* *

Στὸ δεύτερο μέρος ἐπιχειρεῖται ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἐκτιθεμένων στὸ πρῶτο μέρος θέσεων.

Τὸ τρίπτυχο τοῦ ὑπερβατικοῦ προβλήματος—*unus, bonus, verus*—ὁλοκληρώνεται στὸν πρακτικὸ λόγον τοῦ δευτέρου μέρους. Τὸ ἠθικὸ πρόβλημα καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ καλοῦ ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα τὰ προβλήματα τοῦ προσώπου ἐρμηνεύονται μὲ τὴ διαλεκτικὴ σχέσιν ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ συνειδησὶς καὶ ὄντος «σύμφωνα μὲ τὴ σκέψιν τοῦ διαλεκτικοῦ περσοναλισμοῦ ἡ συνείδηση τοῦ ὄντος νοεῖται σὰν ἡ ὑψηλότερη κορυφὴ τοῦ ὄντος στὴν καθαρὴ ἀτμοσφαῖρα τῆς ὁποίας ἐνώνονται τὸ ἀληθινόν, τὸ ἠθικόν καὶ τὸ ὡραῖον. Ἡ συνείδηση σὰν ὑπερκείμενη πραγματοποιεῖ μιὰ ὑπέρβαση, ἡ ὑπέρβασή ὁμῶς δὲν ἀποτελεῖ διαγραφὴ τοῦ ἄλλου — τοῦ ὄντος— ἀλλὰ μιὰ συνειδητοποίησή του. Ἡ συνείδηση ὅχι μόνον δὲν ὑπάρχει χωρὶς τὸ ἄλλο —τὸ ὄν— ὅχι μόνο δὲν τὸ καταργεῖ ἀλλὰ τὸ συνειδητοποιεῖ καὶ τὸ πλουτίζει» (§4 σελὶς 45 β' μέρος). «Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα (αἴτημα δικαιοσύνης) στὸν ἰδεαλισμὸ ἐμφανίζεται ἀποκλειστικὰ σὰν κρίση ἠθικῆς συνειδήσεως ἡ ὁποία εἶναι αὐτόνομη καὶ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ ὄν καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ περιβάλλον» (σελ. 48). Στὸν διαλεκτικὸν περσοναλισμὸν : «Ἡ ἄρση τῆς κοινωνικῆς ἀντινομίας βρίσκεται στὴν ἄρση τοῦ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρα τῆς κοινωνίας ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται μὲ τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὶς παραγωγικὰς δυνάμεις, κυριαρχία ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἄρῃ τὴ σκληρὴν του ἀντιδικίαν πρὸς τὴ φύσιν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐνότητα μαζί της (σελὶς 52)».

* *

Βέβαια μέσα στὶς τόσο σύντομες γραμμὲς ἐνὸς κριτικοῦ σημειώματος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθοῦν ὅλες οἱ λεπτότατες ἀναφορὰς ποὺ καθορίζουν τὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ συγγραφέα. Μποροῦμε ὁμῶς ἀδίσταχτα νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ πρώτη αὐτὴ μεθοδικὴ ἀνάλυση—καθαρὰ ἐλληνικὴ καὶ πρωτότυπη—ἔχει ἓνα οὐσιαστικὸν ἐπίτευγμα : τὴ θέσιν πρῶτων ἐννοιῶν πάνω σὲ ἓνα θέμα τῆς διαλεκτικῆς ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρόσωπον καὶ τὴν προσπάθειαν νὰ συλληφθῇ γνωσιολογικὰ τὸ θέμα τοῦτο. Ἀκόμη μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ ἠθικὸς ἰδεαλισμὸς, ποῦ εἶναι ἔκδηλος καὶ ὁμολογεῖται στὸ δεύτερον μέρος, μὲ ὅλα τὰ ἀνορθολογιστικὰ του στοιχεῖα, ἀποκτᾷ μιὰ συγκεκριμένη οὐσίαν γίνεται ζωὴ καὶ σκέψιν μαζί, χωρὶς νὰ εἶναι τοῦτο εἰς βάρος οὔτε τοῦ κοινωνικοῦ αἰσθήματος οὔτε τοῦ ἠθικοῦ εἶναι, ἐπιτυχᾶνεται μιὰ καθαρὰ αἰσθητικὴ ἀρμονία καὶ μιὰ ἰσορροπία μεταξὺ συνειδήσεως καὶ εἶναι. Καὶ μόνον γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦτα τὸ βιβλίον τοῦ νέου φίλου μας εἶναι πολὺτιμον.

Ὑπάρχουν βέβαια οἱ ἀτέλειες ποὺ ὀφείλονται καὶ στὴν ἑλλειψιν γνωσιολογικῆς πείρας, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξαιρετικὸν σύντομον τῆς μελέτης σχετικὰ μὲ τὸ τεράστιον θέμα της.

Πρέπει ακόμα να προσθέσουμε ότι σε μερικά σημεία αντιμετωπίζονται τὰ ζητήματα με καταφανή υποχώρηση σε εύκολες, και κατά τη γνώμη του συγγραφέα, ικανοποιητικά υποστηριγμένες θέσεις, όπως στη σελίδα 16 που μιλάει για τὴ σοφιστική και στη σελίδα 91 που ἀναφέρεται στὴν τέχνη. Ἴσως ἀκόμη και σε ἄλλα σημεία παρατηρεῖται μία προχειρότητα.

Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο ὅτι προσφέρει στὴν ἐλληνική σκέψη, ἓνα πλούσιο και νοητικό και αἰσθηματικό, ἀλλὰ και αἰσθητικό ἔργο και ἀνοίγει μερικά φωτεινά παράθυρα στὸν ἀραχνιασμένο δογματισμό και τὴν σκοτεινὴ γνώσιολογία.

Γ. Δ. ΚΑΤΖΟΥΡΑΚΗΣ